

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Львівський національний університет імені Івана Франка
Філологічний факультет
Кафедра української літератури імені Михайла Возняка

Творчість Володимира Мономаха як історико-літературний феномен княжої доби Руси-України

Магістерська робота
студента II курсу
групи ФЛУМ – 21
напряму «035.Філологія»
(Українська мова та література)
Стойка Ігоря Руслановича

Науковий керівник
проф. Криса Б.С.

Львів – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТВОРЧІСТЬ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА У НАУКОВІЙ РЕЦЕПЦІЇ	9
1.1. З погляду культурно-історичної школи:.....	9
1.2. Досвід філологічного вивчення.....	14
1.3. Сучасні тенденції у дослідженнях.....	18
РОЗДІЛ 2. ОБРАЗНА КАРТИНА СВІТУ У ТВОРАХ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА.....	20
2.1. Джерела авторської свідомості та літературна традиція.....	20
2.2. Метафізичний вимір повчального образу.....	28
РОЗДІЛ 3. ІНДИВІДУАЛЬНИЙ СТИЛЬ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА.....	49
3.1. Концепція монументального стилю.....	49
3.2. Повчальна риторика Володимира Мономаха	52
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	60

ВСТУП

Літературний досвід давньокиївських авторів сформував своєрідну традицію, яка засвідчує розмаїття мистецьких форм духовного життя в княжій державі X-XIII століть. Іван Франко відзначив цю особливість, порівнюючи нашу культурну спадщину з європейською як «безмірно багатшу, різномірнішу та більше національну» [70; 65с.]. Християнство у формі візантійської обрядовості стало духовною і водночас культурною сутністю розвитку книжної літератури та формування оригінальної літературної традиції, яка постала як цікава мозаїка творів жанрового та тематичного характеру, об'єднаних впливом авторитетного джерела ідей – Святого Письма – силового поля, в якому витворюється національний літературний характер, що проявлявся не лише у вимірі мистецьких запитів суспільства Руси-України.

Книжність як писемне слово у Давній Русі стало також словом не лише для нової віри, але й - для творення держави і її концепції, відтак набуло в культурі сакральної духовної цінності і загальнодержавного значення. В такому культурному контексті історичною закономірністю є цікава і важлива в багатьох аспектах постать князя-книжника, Володимира Мономаха, який став знаковим володарем в історії давнього українського середньовіччя.

Про Володимира Мономаха (1053-1125рр.) історики пишуть як про державника, який врятував Русь від занепаду, онук Ярослава Мудрого і візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, став проявом військової могутності, політичної сили і дипломатії. Микола Костомаров - один з перших істориків, які намагалися дослідити та охарактеризувати володарювання Володимира Мономаха, відзначив: «Поміж давніми князями дотатарського періоду після Ярослава ніхто не залишив по собі такої гучної і доброї слави, як Володимир Мономах, князь діяльний,

сильний волею, що вирізнявся здоровим глуздом посеред своєї братії, князів руських. Довкола його імені обертаються майже всі важливі події руської історії у другій половині XI та в першій чверті XII століття. Ця людина може по справедливості назватися представником свого часу» [34; 48с.].

Постать Володимира Мономаха притягувала погляд науковців своєю унікальністю у літературному процесі XII століття, зокрема, надзвичайним поєднанням державотворчої місії з літературною творчістю. Це, мабуть, єдиний автор, життя і діяльність якого окреслюється найчіткіше на тлі здебільшого анонімної давньоруської книжності. З ім'ям Володимира Мономаха пов'язується небувале піднесення державного і культурного життя Старої Русі. Знову покликаючись на думки Миколи Костомарова треба відзначити, що час його князювання був періодом найквітучішим у давній історії України [34].

Володимир Мономах у давній українській історії став прикладом мужнього державотворця, який на зламі XI-XII ст. зумів зберегти єдність Київської Русі. Особистість унікальна у багатьох аспектах: високоосвічений княжич, який однаково вправно володів мечем воїна і пером письменника, що власне й робить його феноменальною постаттю історико-літературного плану. Адже на політичному і культурному тлі Київської держави XI-XIII ст. князь Мономах єдиний засвідчив велич династій Ярослава Мудрого та візантійського імператора Костянтина Мономаха, палко відстоюючи перед зовнішніми ворогами кордони Русі, також - своїм політичним хистом та літературною працею намагався давати лад на внутрішньополітичному полі давньокиївської держави.

Дитячі роки Мономаха минули у прикордонному Переяславі, де княжив його батько, Всеволод, після смерті Ярослава. Вже тоді з самого дитинства йому довелося зрозуміти необхідність надійної оборони кордонів держави, оскільки саме Переяслав зазнавав частих набігів степовиків. Уже з п'ятнадцяти років Володимир бився у складі руського

війська з половцями на Альті (1068 р). З того часу він активно включається у внутрішньополітичне життя Русі, поступово набуває досвіду політичної боротьби, оволодіває військовою справою. 1078р. його батько, князь Всеволод, посідає київський престол і передає синові Володимирі Чернігівське князівство. За шістнадцять років княжіння у Чернігові Володимир Мономах доклав багато зусиль для зміцнення могутності чернігівських земель. Найголовніше – князь допомагав батькові в його боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами. Останні десять років свого життя великий князь Всеволод не залишав Києва, тому вирішення всіх найважливіших питань, пов'язаних з діями проти половців та підтриманням внутрішньої стабільності Русі було покладено на Володимира. Фактично він став співправителем батька. Після смерті батька, князя Всеволода, Володимир залишає Чернігів і повертається до міста свого дитинства – Переяслава. Майже двадцять років княжіння в Переяславі Мономах зосереджувався на організації спільних наступальних дій проти половецьких орд і врегулюванні відносин між удільними князями з метою стабілізації життя в державі. Вирішення цих питань сприяло відродженню єдності руських земель. Відновленню централізованої влади.

Вагомішими були здобутки князя Мономаха у боротьбі половецькою загрозою, ніж з внутрішніми чварами в державі. Упродовж 1094-1096 рр. Володимир зі своїм військом витіснив половців за межі Русі. У всіх військових походах проти степовиків Мономах проявляв себе талановитим полководцем. Літописи зосереджують особливу увагу на чотирьох великих переможних походах – 1103, 1107, 1109, 1111 рр. Руські війська доходили до Азовського моря і лякали половців так сильно, що вони тікали у степи Південного Уралу [12, 43].

Авторитет Володимира Мономаха у давньоруському суспільстві був незаперечний: 1113 р, коли помер великий князь Святополк, усі розуміли, що київський престол має посісти лише Мономах. Князував на

великокиївському престолі Володимир доволі успішно (1113-1125рр.) : майже вдалося відновити єдність Київської держави, що мало добрий вплив на зовнішню політику. Саме у Києві князь завершив свій найвідоміший літературний твір «Повчання дітям» (Грамотицю). Свій життєвий шлях князь Мономах завершив 1125 року, залишивши нащадкам об'єднану міцну державу і роздуми у літературних писаннях про долю Руси, про необхідність прагнути, докладати зусиль і досягати політичного і морального ідеалу влади як запоруки майбутнього Київської держави

Стан духовної боротьби і піднесення залишив слід у літературних творах Володимир Мономах, передаючи у спадок нащадкам віднайдену мудрість, здобуту честь і славу. Цим моментом можна пояснити зацікавленість постаттю Володимира Мономаха у часи духовного відродження української нації, у період віднови національних змагань XX-XXI століття, коли знову і знову стає актуальною потреба усвідомлення своїх духовних витоків з нової перспективи, і водночас визріває можливість свіжого бачення мистецької вартости творів князя-літератора.*

Увагу привертає світогляд Володимира Мономаха як вияв внутрішнього світу літературної доби XII століття та способи його прояву у текстах автора. У цьому аспекті окреслюється об'єкт і предмет дослідження магістерської роботи.

Об'єкт дослідження – твори Володимира Мономаха: «Повчання», «Лист до Олега...», «Молитва».

Предмет дослідження – історичний та літературний феномен Володимира Мономаха на тлі старокиївської традиції: особливості риторики повчального слова, образу, стилю як прояву світогляду та життєвої позиції автора.

Українська літературознавча наука віднайшла свої критерії у питанні давньоруського стилю і, зокрема, - літературного стилю Володимира Мономаха. Насамперед слід відзначити дослідження культурно-історичного характеру, пов'язані з формуванням національної ідеї. Серед дослідників

цього напрямку немає єдиної думки щодо зв'язку творів Володимира Мономаха з візантійськими взірцями. Зокрема, Сергій Єфремов і Богдан Лепкий не визнають існування такого зв'язку. “Поучення” Мономаха варте уваги для Сергія Єфремова лише як відгук “на цілком живе життя” [28, 90 с.].

Олександр Барвінський дотримується поміркованого погляду, визнаючи наявність духовних і світських рис у творах Мономаха. Дослідник пише, що “... в “Поученні” лучаться духовні і світські прикмети, які є наслідком довголітнього життєвого досвіду і глибокого роздумування одного з найкращих князів удільно-вічевої доби, і ясним висновком вироблених ним життєвих ідеалів” [5, 107 с.].

У руслі принципів культурно-історичної школи характеризує твори Володимира Мономаха і Михайло Возняк, відзначаючи їх людяність і гуманність. Дослідник приділяє більше уваги аналізу творів, зокрема, робить спробу систематизації матеріалу за чітким планом: автор писання і час, будова та зміст “Повчання”, походження і джерела, характер; також відзначає “двоятий стиль у “Повчанні”, легкий у власних словах, тяжкий у позичених”.⁸

Михайло Грушевський як дослідник давньої літератури стоїть на межі “старої” і “нової” літературознавчих концепцій. У своїй “Історії української літератури” вчений зауважує, що “Поучення” з історично-побутового і культурного погляду незмірно важливіше, ніж з літературного.⁹ Позитивним моментом, за словами Михайла Грушевського, стають мотиви українського лицарства, які виринають з-під морального тону оповіді [19; 78 с.].

Новий етап у трактуванні українського літературного процесу закладений у методології Миколи Гнатишака, який поєднав досягнення дослідників української літератури попередніх етапів і тих європейських учених ХХ століття, котрі шукали до слова нових, структуральних підходів. Пріоритетними в оцінці літературних явищ стають формальні, мистецько-стильові та ідейно-етичні чинники. Дослідник вважає “Поучення” зразком нового візантійсько-українського стилю [15; 91 с.].

Дмитро Чижевський, вихованець філологічного семінару Володимира

Перетца, продовжив справу Миколи Гнатишака, оскільки поділяв багато поглядів його попередника. Проте, на найстарший період української літератури висловив свою думку, ґрунтовно розглядаючи саме естетичні доміанти літературних явищ. За концепцією Дмитра Чижевського, твори Мономаха, хоч стоять на межі різних літературних стилів, все ж виявляють риси “ранішого”, тобто монументального стилю [71; 73 с.].

Постколоніальний період в українській науці знаменний процесами відродження наукових шкіл і систематичною публікацією літературних пам’яток. У цьому руслі великою подією став вихід у світ “Літопису Руського” як плід дослідницької і перекладацької праці Леоніда Махновця. Окрім трьох літописних частин видання містить твори Володимира Мономаха з ґрунтовним коментарем.

Метою дослідження творів Володимира Мономаха у даній магістерській роботі є характеристика образотворення і стилю творів Володимира Мономаха, орієнтуючись на світоглядні чинники, спроба окреслити концепти текстотворення у старокиївській літературній традиції на прикладі досліджуваних творів князя-книжника.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- дослідити ступінь наукової рецепції творів Володимира Мономаха в українському літературознавчому дискурсі;
- розглянути зв’язок творів Мономаха з першоджерелами, які стали вагомим чинником у формуванні світогляду і стилістичної манери князя-книжника. Під цим поглядом постає проблема мозаїчної композиції, засобами творення якої є цитування і його художні функції. Це дає змогу аналізувати цілісний текст як єдність двох підтекстів – “біблійного” і “особистісного”;
- – поглиблено розглянути питання образотворення в аспекті співвідношення вимовного і невимовного сенсу на тлі художньої картини, витвореної християнським світовідчуттям, де авторський світогляд проявляється у різних планах, тому дослідження творів

князя здійснюється через звуження від універсальної картини до ідеального образу соціуму, витвореного за аналогією до впорядкованого Всесвіту через виховання особистості; ще вужчий план – окреслення образу князя, що постає як втілення батьківського заповіту Володимира Мономаха - ідеальний образ князя увібрав у себе космологічні переживання, знання і досвід автора, які він втілює у слові наприкінці життя; стисло кажучи, це спроба поглянути на творчість Володимира Мономаха як на пошуки повноти буття, які довершуються в авторському тексті.

Тема і мета магістерської роботи зумовлюють застосування текстуального, біографічного, психологічного, герменевтичного (інтерпретаційного), а також – порівняльного методів дослідження.

Магістерська робота складається зі Вступу, трьох розділів, Висновків та Списку використаної літератури (75 позицій).

РОЗДІЛ 1.

ТВОРЧИСТЬ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА У НАУКОВІЙ РЕЦЕПЦІЇ

1.1. З погляду культурно-історичної школи

Творці історій української літератури – О.Огоновський, І.Франко, М.Возняк, М.Грушевський, С.Єфремов, Б.Лепкий – увели літературний доробок князя Володимира Мономаха в історико-літературний процес українського середньовіччя, дослідили його генезу, ідейно-тематичні та жанрові особливості .

О.Огоновський перший уклав біо-бібліографічний канон в «Історії літератури руської» (1887-1894), висвітливши у 1-у томі українську літературу до вісімнадцятого століття. Хоч ця праця не стала глибоко-аналітичною, проте виявилася наріжним каменем, на якому будували свої концепції історії української літератури інші дослідники, серед яких - першим був І.Франко. Вчений висловив свою концепцію щодо середньовічної української літератури в ряді праць, зокрема "Плані викладів літератури руської: Спеціальні курси. Мотиви" (1898–1899), "Південно-руська література" ("Южнорусская литература") (1904), "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р." (1910), "Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського" (1907–1908), "Українці" (1911), у монографічних дослідженнях, статтях тощо. Особливість наукових поглядів Франка-медієвіста визначається тим, що він насамперед зібрав, вивчив і видав значну кількість текстів першоджерел, проінтерпретував розвиток давньої української літератури з погляду своєї моделі, задекларував, що аналізувати давню літературу потрібно з позицій саме того часу, який вивчається, однак здебільшого не дотримується цього принципу.

І. Франко зробив загальний огляд перекладних та оригінальних пам'яток давнього українського письменства, подав літературний процес цілісно. Деякі твори, особливо збірники, як-от «Ізборник Святослава» 1073 р., «Ізборник» 1076 р., «Ізмарагд», «Пролог», дослідник називає важливими саме в літературному плані; їхню популярність пояснює неабиякою творчою енергією компіляторів, котрі не лише перекладали чи переписували тексти, але й обробляли їх, укладали по-різному та доповнювали матеріал.

У «Нарисі історії українсько-руської літератури» Франко характеризує киеворуський період, визначаючи слабо проявлену індивідуальність авторів, компіляції, переспіви, продовження традиції, запозичення елементів з інших творів, дотримання канонів [68]. Ці риси вчений вбачає в агіографічних, ораторсько-проповідницьких текстах.

У своєму “Плані викладів історії літератури Руської ” Іван Франко ставить “Поучення” Володимира Мономаха “на розіграні між стисло історичною і свобіднішою поетичною літературою”, плануючи звернути увагу на візантійські взірці[69]. Та задум залишився нездійсненим, бо у “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” Франко керується принципами культурно- історичної школи, відзначаючи простоту і щирість тону творів Мономаха та “цінний образ князівського життя в тих бурхливих часах”[68; 202с.].

Олександр Барвінський дотримується поміркованого погляду, визнаючи наявність духовних і світських рис у творах Мономаха. Дослідник пише: “...в “Поученні” лучаться духовні і світські прикмети, які є наслідком довголітнього життєвого досвіду і глибокого роздумування одного з найкращих князів удільно-вічевої доби, і ясним висновком вироблених ним життєвих ідеалів”[69;51с.].

Богдан Лепкий як історик літератури робить спробу систематизувати та концептуально подати історію національного письменства від найдавніших часів, публікуючи «Начерк історії української літератури» у двох книгах

(Коломия, 1909, 1912). У своєму “Начерку...” багато уваги відводить постаті Володимира Мономаха, уміщуючи навіть портрет князя. «Мимо побожного тону, – пише Богдан Лепкий про “Поучення”, – бачимо тут багато життя, багато суттєвого інтересу. І спосіб писання, хоть зближений до проповідей, але легкий, простий і щирий, як мова батька до дитини, котра йому близько лежить на серцю» [40]. Далі дослідник зазначає, що “Поучення” є твором оригінальним, щирим і барвним, а “не копія якогось візантійського взірця” [40 ; 201 с.].

У руслі принципів культурно-історичної школи характеризує твори Володимира Мономаха і Михайло Возняк, відзначаючи їх людяність і гуманність. Вчений більше уваги надає аналізу творів, зокрема, робить спробу систематизації матеріалу за чітким планом: автор писання і час, будова та зміст «Повчанья», походження і джерела, характер; також відзначає “двоятий стиль у «Повчанні», легкий у власних словах, тяжкий у позичених» [8;160]. М. Возняк влучно підкреслює літературно-духовну поставу Мономаха – «як Соломон або як Павло, у вступі князь подає ціль свого писання» [8;159]. Також - вказує на джерела такої жанрової традиції, яка проявила себе вперше в притчах Соломона, що стали духовним набутком старокиївської культури з прийняттям християнства.

Михайло Грушевський, вивчаючи давню літературу, стоїть на межі “старої” і “нової” літературознавчих концепцій. У своїй “Історії української літератури” вчений критикує літературний стиль Володимира Мономаха , називаючи хаотичним, відзначаючи, що “Поучення” з історично-побутового і культурного погляду незмірно важливіше, ніж з літературного [19]. Позитивним моментом, за словами Михайла Грушевського, стають мотиви українського лицарства, які виринають з-під морального тону оповіді [19; 79с.].

Цілком схожий критерій знаходимо у дослідженнях Іларіона Свенціцького, який твори Володимира Мономаха розглядає на тлі християнської традиції. У праці “Начала філософії вь русской литературы XI

– XVI вв.” дослідник глибоко аналізує світоглядні особливості літератури цього періоду, які виливаються у відповідний тематичний спектр. На думку вченого, “найважливішим питанням для освіченої Русі XI – XIV століть було питання про сенс і спосіб людського життя. Духовні письменники бачили ідеал у відреченні від земних благ і спасінні душі. Мономах знаходить вирішення питання в альтруїзмі, що підпорядковує благо одиниці загальному благу” [56; 10 с.]. Високо ставлячи змістову сторону творчості князя, Іларіон Свенціцький зовсім не визнає за автором літературного хисту. У спеціальному дослідженні “Поучення” Володимира Мономаха, дослідник робить висновок, що твір є вдалою компіляцією з повчань Звірника Святослава 1076 р. і візантійського царя Василя сину Леву [57;12]. З таким висновком важко погодитись . Адже все викладене у “Поученні” йшло з глибин душі і серця автора, а художній рівень твору у давньоруській літературі не залежав від традиційних формул. Та й сам Іларіон Свенціцький зазначав, що кожен письменник шукав вирішення питань, які його хвилювали, самостійно [58].

Сергій Єфремов характеризує творчість Мономаха і висловлює певне захоплення змістом його творів: «... *«Грамотиця» Мономаха була вже відгуком на цілком живе життя і з цього погляду цей перший світський твір нашого письменства вартий великої уваги»* [28;90]. Історик літератури звертає увагу на спосіб цитування у тексті, яким у «Повчанні» автор вибудовує *«симпатичну постать людяного князя»* [28;89]. у літературному заповіті доволі широкого виміру. Послідовність настанов та їх змістове нашарування підкреслюють образну ієрархію в поєднанні *божого-людського* в діяльності володаря держави.

Дмитро Чижевський пізніше напише про цей напрямок у літературознавстві, у якому «старі дослідники стояли майже виключно на засадах народництва, радянські – на засадах марксизму. Але спільне в них – шукання в творах старої і нової літератури рефлексів, відображення соціального та політичного життя в часи постання творів» [71].

Культурно-історичний літературознавчий аналіз мав переважно соціологічний характер. Представники культурно-історичної школи в Україні в оцінці художніх творів використовували здебільшого ідеологічні критерії. Значним фундаментом для подальших вивчень творів князя Мономаха була увага до ідейно-тематичного змісту, вивчення джерел та історичних умов доби, на тлі якої такі літературні твори з'являлися.

1.2. Досвід філологічного вивчення

Філологічна школа українського літературознавства сформувалась на кінець XIX ст. як методологія вивчення літератури, що своїми засадами коріниться у первісному значенні слова «філологія» - любов до слова. Йдеться про вміння окреслити естетичний вимір художнього слова поряд з етикою та логікою. Філологічне мислення проявилось насамперед серед неоромантиків та символістів. Це помітив І.Франко і висловив спостереження у статті «Старе й нове...»: *«Для них головна річ – людська душа, її стан, її рухи в таких чи інших обставинах... Се найвищий тріумф поетичної техніки, ні, се вже не техніка, се спеціальна душевна організація тих авторів, вплид високої культури людської душі»* [70].

Утвердженню філологічної школи в українській науці сприяла діяльність філологічного семінару під керівництвом В.Перетца у Київському університеті. Методи аналізу В.Перетц поділив на дві групи – суб'єктивні та об'єктивні. Об'єктивність – властивість науки, тому філологічна методологія ставала провідною у дослідженні творів письменства. В роботі семінару учасники формували критерії оцінки та аналізу художнього твору з метою виокремити найбільш стійкі, а мінливі віднести до суб'єктивних та неактуальних.

Для українського літературознавства діяльність семінару В. Перетца відіграла ключову роль у вихованні послідовників у сповідуванні цієї методології. Деякі емігрували за кордон, намагаючись уникнути репресій з боку

радянської влади – Л.Білецький і Д.Чижевський, літературознавчі праці яких до сьогодні є основоположними для українських науковців. Невеликий період роботи у філологічному семінарі заклав у світогляд тодішніх молодих учених глибоке переконання про найбільш іманентну природу філологічного методу (в основі - з естетичним критерієм) для дослідження літературного процесу і художніх творів.

Філологічний аналіз характеризується синкретизмом, часто стає поєднанням різних методів вивчення літературного твору, зокрема психологічного, міфологічного, культурно-історичного, соціологічного, , типологічного, наратологічного, біографічного, з філософією екзистенціалізму.

Міцний фундамент під новий етап у трактуванні українського літературного процесу закладений у методології Миколи Гнатишака – представника католицької критики, який вбачав справжній розвиток літератури у поєднанні християнської етики з національними ідеями, вираженими у високомистецькій формі. Він поєднав досягнення дослідників української літератури попередніх етапів і тих європейських учених ХХ століття, що шукали до слова нових, насамперед – структуральних підходів. Вчений розглядав художні твори під кутом зору католицької ідеї. Пріоритетними в оцінці літературних явищ стають формальні, мистецько-стильові та ідейно-етичні чинники: “В кожному разі ясно, що Мономахове “Поученіє .” є ідейно, літературно і культурно-історично дуже вартісним твором, у якому автор дає себе пізнати як великий християнський лицар - володар і український патріот”[15]. Дослідник вважає “Поучення” зразком нового візантійсько-українського стилю .

Таке розуміння художньої літератури М.Гнатишак базував на трьох методологічних принципах:1) потєбнянському – про структуральний зв'язок твору зі словом, що становить сам феномен художності; 2) літературний твір треба починати досліджувати з його формальних, стильових чинників, які перебувають у найтісніших зв'язках із тими, що впливають із

потєбнянського принципу; 3) формальні, естетичні чинники в художньому творі мають значення лише тоді, коли зв'язані з суспільними ідеями людського життя. Ці ідеї поєднують у собі також національний та християнський чинники. Такі мистецько-стильові концепти М.Гнатишак засадничо використовує при вивченні творів Мономаха: «цей перший український світський твір слід уважати зразком нового, ще неодноцілого, візантійсько-українського письменницького стилю»... [15;91].

Дмитро Чижевський, вихованець філологічного семінару Володимира Перетца, продовжив справу Миколи Гнатишака, оскільки поділяв багато поглядів попередника. Проте, щодо найдавнішого періоду вибудував власну стильову парадигму, ґрунтовно розглядаючи саме естетичні доміанти літературних явищ. За концепцією Дмитра Чижевського, твори Мономаха, хоч стоять на межі різних літературних стилів, все ж виявляють риси «ранішого», тобто монументального стилю [71].

Дмитро Чижевський відзначає особливу ідеалізацію Володимира Мономаха як в літописі, так в панегіричному Листі митрополита Никифора. Ця ідеалізація мала під собою значний ґрунт в тому, що князь Мономах справді був видатним політиком, «позитивним ідеалом якого було мирне співжиття окремих князівств та спільна боротьба проти спільного ворога – половців» [71;106]. Стилістично «Повчання» Мономаха охарактеризоване відповідно до ознак монументалізму: збудоване за певним планом, починається коротеньким вступом, перша частина – релігійно-морального характеру з цитатами Св.Письма та релігійними цитатами; друга частина подає світські поради, переважно щодо політичної моралі. Третя частина пояснює повчальні попередні поради на прикладі його власного князівського життя.

Літературність творів Мономаха стає очевидною, на думку Д.Чижевського, зі згадок у тексті князя про можливих читачів чи слухачів його «Повчання». Про традиційність жанру свідчить поширення повчань у культурному просторі як Візантії, так Старої Русі, яка засвоїла зразки в

перекладній спадщині, зібраній в «Ізборнику Святослава» 1076р.

Окремо досліджує Д.Чижевський «Лист до Олега Святославича», називаючи його функціонально значно ширшим, а саме – політичним памфлетом князя, а не лише частиною старої епістолярної спадщини.

Психологізм, жива мова, глибокий символізм стали також особливістю літературних творів Мономаха, які відзначає Д.Чижевський. До усіх складових літературного стилю Мономаха можна додати ще одну монументальну ознаку – ідеологію цілісної держави, яка можлива завдяки християнській позиції князя, що вміє примиритися з ворогом, простити кривднику, вміє сам пильнувати усі державні справи, сам просить в молитві до Бога зберегти державу. В цьому вбачається християнська ідеологія як підвалина для існування та цілісності самої держави.

Постколоніальний період в українській науці знаменний процесами відродження наукових шкіл і систематичною публікацією літературних пам'яток. У цьому руслі великою подією став вихід у світ “Літопису Руського” як плід дослідницької і перекладацької праці Леоніда Махновця. Окрім трьох літописних частин видання містить твори Володимира Мономаха з ґрунтовним коментарем.

Отже, філологічний метод став важливим інструментом фахового аналізу вивчення давньоукраїнських текстів, поєднавши досягнення культурно-історичної школи з формально-мистецьким філологічним підходом до творів мистецтва, даючи простір для інших галузей (психологія, історія, соціологія) бути частиною науки про літературу. Відкритість до нового і намагання дотримуватись принципів науковості дозволило вписати історію української літератури в європейський культурний контекст. Саме представники філологічної школи здійснили найґрунтовніший аналіз поезики і стилю творів Володимира Мономаха.

1.3. Сучасні тенденції в дослідженнях

У сучасному українському літературознавчому дискурсі творчість Мономаха стає об'єктом уваги авторів хрестоматій, підручників історико-літературного характеру (В.Яременко, Д.Білоус, О.Сліпушко, В.Сулима, Ю.Ісіченко), також – окремих медієвістів, які у своїх розвідках вивчають творчий феномен князя-книжника, зрештою – наукової уваги самих істориків (В.Ричка), що намагаються очистити життєпис видатного князя від неправдивих нашарувань і посягань з боку російської сторони присвоїти його спадок і діяння. Можна сказати, що сучасна українська наука робить спроби відповідно до мистецької та історичної вартості вивчити й оцінити, осмислити, дещо переосмислити літературний доробок Мономаха.

Сучасні медієвісти – В.Яременко, Ю.Ісіченко, О.Пахльовська співвідносять давню українську літературу 11-18 ст. з відповідними періодами західноєвропейських культур. Здебільшого науковці продовжують стояти на підвалинах, закладених М.Гнатишаком, виділяючи візантійську добу української цивілізації (О.Пахльовська).

П.Білоус розмежовує давньоукраїнське письменство на основні два періоди - Середньовічний (з XI до середини XVI ст.) і Бароковий (від середини XVI ст. до кінця XVIII ст.). Середньовічний період – література княжого періоду Русі, а потім перебування українських земель під владою Литовського князівства. В світоглядно-естетичному плані науковець характеризує киеворуську культуру як добу домінування християнської ідеології, літературу з символічно-алегоричним відображенням дійсності, з системою жанрів, сформованої під впливом візантійської естетики. Зокрема «Повчання» Мономаха П.Білоус розглядає як взірць повчальної прози Київської Русі з погляду жанрового канону. Дослідник розмежовує твори Мономаха на шість жанрових частин, ретельно аналізуючи кожен з них. Розгляд літературного доробку Мономаха завершує підсумком про постать автора як освіченого державця, лицаря, побожної людини, який зумів передати

колерит сучасної йому епохи, уявлення про емоції, почуття людности Київської Русі. [3;110].

Дослідженню творів давнього українського письменства сприяє публікація давніх текстів в незалежній Україні. Систематизованим за стилями і жанрами є видання творів раннього українського середньовіччя «Золоте Слово. Хрестоматія літератури України-Руси епохи Середньовіччя IX-XV ст.:У 2-х кн./ За ред. В.Яременка (2002). У хрестоматії В.Яременко подає твори Мономаха двома мовами – старослов'янською і сучасною українською мовою, також передмову історико-літературного характеру з детальним аналізом життєпису князя Мономаха та його «Повчання».

Добі раннього українського середньовіччя присвячене ще одне наукове видання «Софія Київська. Українська література середньовіччя: Доба Київської Русі (X-XIII століття) (2002) дослідниці Оксани Сліпушко. В науково-популярному стилі авторка веде розповідь про літературу та книжні осередки Київської Русі – Софійський собор, Києво-Печерський монастир і Видубицький монастир. Значну увагу приділила Оксана Сліпушко і Володимира Мономаха та літературознавчій розвідці про його твори з погляду історичної та філологічної методології.

Унікальним за змістом стало дослідження Віри Сулими «Біблія і українська література» (1998). Це власне навчальний посібник як спроба оглянути традицію ідейно-художнього засвоєння книг Біблії письменниками України. Літературна доба Київської Русі найближче за ступенем засвоєння до Святого Письма. В посібнику окремо проаналізовано характер присутності біблійних текстів у художньому просторі творів Мономаха.

Сучасні дослідники працюють над виробленням наукової методології у вивченні пам'яток давнього письменства, надаючи перевагу герменевтичному, структурно-семіотичному, феноменологічному, рецептивній естетиці. Завдяки ретельному науковому вивченню відбувається відновлення загальної картини нашої найдавнішої книжності, що значно краще окреслює національну історію літератури. Твори Володимира Мономаха також заслуговують на ретельне

дослідження поетики та стилю тексту з метою відновити історичну справедливість в культурному просторі України, відмежувавши автора і спадок від російських посягань , також – оцінити належно історичний та літературний феномен Мономаха.

РОЗДІЛ 2.

ОБРАЗНА КАРТИНА СВІТУ У ТВОРАХ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

2.1. Джерела авторської свідомості та літературна традиція

Святе Письмо стало духовним джерелом для життя і розвитку української літератури з часу раннього середньовіччя. Прийняття християнства разом з успадкуванням значних досягнень візантійської культури, яка щойно пережила свій розквіт, визначило обрії української культури давньокиївського періоду. “Христова віра може розвинути і облагородити кожную культуру і кожна з них має право на її благородний вплив. Се не є лише теоретичне міркування, але дійсність, що довершується на наших очах”, – справедливо зазначив патріарх греко-католицької церкви, Йосип Сліпий [59].

Прихід Святого Письма відкрив значення писаного, книжного слова. Григорій Нудьга назвав цей період своєрідним ренесансом, для якого характерне “прагнення проникнути в таємницю словотворчості, в природу художнього вислову, відшліфувати і поставити на службу загалу слово розумне і слово емоційне” [48; 9 с.].

Книга стала одним з найцінніших здобутків культури Старої Русі як засіб розуміння і спосіб пізнання Божественної Істини, схованої у слові.

З апологетикою книги і авторитетом Святого Письма пов’язане почуття відповідальності перед Словом: “Спочатку було Слово. І Слово було в Бога і Слово було Богом”. Слово усвідомлюється як реальна сила. Творчість письменника набуває значення, подібного до акту Божественного творіння.

Володимир Мономах – автор єдиної збірки, яка дійшла до нас, – чи не найвиразніше засвідчує *топос скромності*, що тільки власне стає топосом, загальним місцем, що переходить з твору у твір. Своє “Поучення” князь розпочинає і завершує саме таким жестом: «Азь худый дѣдомъ своимъ

Ярославомъ, благословленнымъ, славнымъ, наречный въ крещении Василий, русьскимъ именемъ Володимиръ, отцемъ възлюбленнымъ и матерью своею Мъномахы [во благочестии наказанъ, чаадомъ моимъ преспеяти въ добродѣтеляхъ желая, се пишу поученье вамъ възлюбленнии] и хрестыяныхъ людей дѣля, колико бо сблюдъ по милости своей и по отни молитвѣ от всѣхъ бѣдъ! Сѣдя на санехъ, помыслихъ в души своей и похвалихъ бога, иже мя сихъ днєвъ грѣшнаго допроводи. Да дѣти мои, или инъ кто, слышавъ сю грамотицу, не посмѣйтеся, но ему же любя дѣтий моихъ, а приметъ е в сердце свое, и не лѣнитися начнеть такоже и тружати» [11].

Читання Святого Письма і творів Отців Церкви сприймалася як Бєсїда з Богом і Святими, а тому дарувало духовну насолоду і радїсть причетностї до Истини, і разом з тим зобов'язувало привести інших до джерела Божественної Истини, навчити здобувати духовний досвід. Саме з такою метою пише своє “Поучення” Мономах, бажаючи дітям у добротчєстностї домогтися успїхів.

Святе Письмо присутнє у літературї XI – XIII столїть у формах *цитування, алюзїї, парафрази і ремїнісценції*. При цьому кожен з авторів на тлі вічних тем постає як індивідуальність, бо “слово, промовлене чи писане, завжди було словом авторським, яких пригод воно не зазнавало б” [35, 157с.].

Об'єкт пошуків письменників Старої Русі становить *оновлена людина*. Цей момент є точкою перетину горизонтальної і вертикальної площин тексту. Саме у вертикальній площині відбувається творче осмислення ідей Святого Письма. Володимир Мономах як християнин бачив себе малим перед Творцем світу і перед його Славою, тому не наважувався основні істини висловлювати від себе. Тут першість віддається Богові і його Слову. Про цю духовну підвалину князь нагадує і своїм дітям: “А се вам основа всього: страх Божий майте вище над усе” [10]. Мислити і висловлювати думки цитатами Святого Письма було так само звичайним явищем для Володимира Мономаха, як пізніше для Григорія Сковороди, який поглибив акцентування моментів Святого Письма, засвідчуючи “особливий ступїнь зв'язку з першоджерелами” [35,157с.]. Спільним в обох авторів залишається те, що нанизування цитат є

природним плином думки, яку збагне посвячений. Це особлива літературна побудова, при якій один текст подається у формі безперервної розповіді, а інші вводяться до нього спеціально у фрагментарному вигляді. “Передбачається, що читач розгорне ці зерна інших структурних конструкцій у тексті” [35;158с.].

Якщо говорити про “Поучення” Володимира Мономаха, то воно базується на традиційному для літератури Середньовіччя жанрі батьківського повчання, який походить від давнього звичаю, коли батьки чи найстарші в родині перед смертю давали настанови своїм дітям та онукам, як вони повинні жити, розповідаючи їм про все те, що бачили і пережили у своєму житті. В Книзі Буття (49, 1-33) детально зображено, як патріарх Яків перед смертю зібрав своїх синів, звіщаючи їм майбутнє. З прийняттям християнства на Україну прийшли зразки різних повчань в притчах Соломона, в книзі мудрості Ісуса сина Сираха, в апокрифічних Завітах дванадцяти патріархів, які на думку Михайла Возняка, лишили слід у “Поученні” Володимира Мономаха [86;162с.]. Також у Збірнику Святослава 1076 р. поміщені два повчання дітям Ксенофонта і Теодори, які, очевидно, були відомі Мономахові. Бо князь був вихований на Святому Письмі і творах Отців Церкви, які були відомі тоді всім освіченим людям.

Найперше і найбільше Володимир Мономах звертається до *Псалтиря*. Це не випадково. Адже Псалтир у всьому християнському світі був і є найпопулярнішою книгою, не виключаючи навіть Євангелія. Особливістю, яка вирізняє Псалтир, є те що ця книга містить у пісенно-поетичній формі зміст усіх інших книг Святого Письма. Священна історія тут подається у переломленні крізь душу, яка переживає ці події. Тобто, у Псалтирі відображені порухи душі у різних життєвих та історичних перипетіях. Найголовніша своєрідність Псалтиря у тому, що він звернений до кожного. Цей момент визначається естетикою ХХ століття як ототожнення суб'єкта естетичного сприймання з ліричним героєм [2; 439с.]. Зміст псалмів сприяє відмежуванню душі від пристрастей і переживань і орієнтує її на досягнення

християнського ідеалу – спасіння для вічного блага.

Зрозуміло, чому в хвилини душевного збентеження, викликаного спокусою віроломства з боку братів, Володимир Мономах бере до рук Псалтир і, розгортаючи його випадково, знаходить у 41-му псалмі відповідний душевний стан: “Чого печалуєшся, душе моя ? Чого непокоїш мене ?” [10] А далі йде виправлення: “Уповай на Бога, тому що я буду славити його”. Це міг бути і 42-й псалом, бо обидва псалми (41-й і 42-й) передають однаковий стан пригніченої і збентеженої душі, яка відчуває себе покинутою Богом серед ворогів. Далі Мономах подає гроно цитат з різних псалмів (36-го, 33-го, 123-го), які об’єднуються темою спасіння праведних і загибелі грішних, – як одкровення, що просвітлює людський розум і утверджує у праведності: «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на Господа, заволодіють землею . . . Господом стопи чоловіка направляються. Коли він буде падати, то не розіб’ється, бо Господь піддержує руку його . . .» [10]. Одкровення переходить у благальну молитву і славослів’я, які автор теж бере з псалмів (55-го, 57-го, 58-го, 29-го, 62-го, 63-го, 31-го, 33-го). Оскільки з низки різних цитат прослідковується розвиток однієї думки, то можна припустити, що автор цитує їх з пам’яті, звертаючись до обізнаної на Святому Письмі читацької аудиторії.

В “Поученні” знаходимо також прямі звернення до текстів Євангелія, Книги Ісаї, Послань Павла до коринтян, а також інших богослужебних книг – “Шестоднева” Василя Великого, “Пролога”, “Тріоді пісної” тощо. В такий спосіб князь-книжник висловлює найвагоміші думки, на які нанизує настанови і міркування, взяті з власного життєвого досвіду. Фрагменти Святого Письма як частини художнього світу творів Володимира Мономаха – це ключ до розуміння усього авторського тексту.

Як зазначає Г.-Г. Гадамер, процес розуміння постійно переходить від цілого до частини і навпаки до цілого. Завдання полягає в тому, щоб концентричним колами розширити єдність зрозумілого змісту. Відповідність

усіх частин цілого є критерієм правильного розуміння [20]. Тому в певному розумінні твори Володимира Мономаха звучать як *Благовість*, оскільки пробуджують до життя цілісний світ Біблії у свідомості автора і читача, актуальний для кожного у свій спосіб відповідно до здобутого духовного досвіду, у світлі якого відкривається внутрішній сенс, а разом з ним - і цілісність мозаїчності творів князя.

Свій текст Мономах творить за допомогою *парафрази*. В такий спосіб подається виклад уривків із “*Слова про подвижництво*” та “*Слова про добродійність*” Василя Великого, патрона-покровителя Володимира Мономаха, які були відомі у Київській Русі зі Збірника Святослава 1076 р.

У міркуваннях князя про гармонію світобудови, що швидше нагадує споглядання-подив, відчувається відгомін “Шестоднева” Василя Великого. Ця ремінісценція стає “розпізнавальним знаком” творчої наступності, взаємодії традицій і новацій у розвитку християнської писемної культури. Можемо простежити творчу наступність давньоруських книжників, серед яких Мономах намагався її висловити через дидактизм. У творах Василя Великого створений світ – це велике ціле, що тримається на взаємній любові і гармонії. В основі його космології лежить тверде переконання, що світ створений під знаком Логосу: у Словах Божих закладене не звичайне повеління, в них – і розумна причина, за якою влаштовується твердь. Хоча тварини – безсловесні, нерозумні, це не означає, що вони позбавлені Логосного начала. В буття усіх частин земного світу вкладено Логос як премудрість. Проте людину Творець наділив розумним Логосом – здатністю пізнавати. тому у 8-й бесіді Василій Великий робить висновок: “Бог, Сотворитель великих речей, дає нам і розуміння істини у всякій речі, щоб ми могли підніматись від видимих речей до пізнання невидимого”. Натомість, у Володимира Мономаха не знаходимо викладу богословського вчення про світ: князь споглядає у піднесеному захопленні гармонію світобудови як промисел Божий: « Иже кто не похвалить, ни прославляет силы твоея и твоих великихъ чудесѢ и добротъ, устроеныхъ на семь свѣтѢ: како небо

устроено, како ли сонце, како ли луна, како ли звѣзды, и тма и свѣт, и земля на водах положена, Господи, твоимъ промыслом! Звѣрье разнол'ичнии, и птица и рыбы украшено твоимъ промыслом, Господи! И сему чюду дивуемъся, како от персти создавъ человѣка, како образи разноличнии въ человѣчьскихъ лицахъ,—аще и весь миръ совокупить, не вси >въ один образ, но кый же своимъ лицъ образомъ, по божии мудрости» [11]. Цей подив звучить як пережите автором відкриття краси світу, одухотвореної сакральним змістом, повертає автора і читача у стан первинного задуму, коли «чистим оком» людина може споглядати навколишній світ.

Як відомо, причиною написання “Листа до Олега Святославича” була загибель сина Володимира Мономаха, Ізяслава. Тому твір починається глибокими переживаннями, внутрішньою боротьбою, у якій перемагає християнський світогляд автора. Свідченням цього є низка цитат на початку листа: “Бо коли хто мовить: Бога я люблю, а брата свого не люблю, – се лжа єсть.” (Перше послання Апостола Івана 4,20), “Якщо не одпустите ви прогрішень братові, то й вам не одпустить Отець ваш Небесний.” (Євангеліє від Матвія 6,15), “Не наслідуй лиходіїв, не завидуй творящим беззаконня” (36-й псалом), “Що єсть ліпше і краще, як жити браттям укупі.” (132-й псалом) [10]. зміст наведених цитат стає для князя духовним світлом, у якому він приймає рішення примиритись з Олегом Святославичем.

У зв’язку з темою покаяння подається в “Листі ...” цитата з 50-го псалма, навколо якої автор вибудовує ремінісценцію про царя Давида, що пробуджує алюзію про ненависть до гріха і прагнення очистити серце для повернення радості святого життя і гармонії спілкування з Богом.

Ще один характерний приклад ремінісценції можна побачити у вживанні Володимиром Мономахом слова *серце* у біблійному значенні. Наприклад, “нехай прийме він її (грамотку – С.І.) в *серце* своє”, “страх майте Божий у *серці*”, “якщо вам Бог зм’якшить *серце* . . .”, “гордості не майте в *серці*”, “багато борешся ти, душе моя, з *серцем*, і одоліваєш ти *серце* моє”. І поряд, у цитаті з псалма 31-го теж йдеться про “серце”: “Возрадуйтеся всі,

праведній *серцем*”. За Святим Письмом “серце” є осердям душевного і духовного життя людини. становить найглибшу частину її єства, яка відкрита лише для Бога: “Бо Він знає таємності серця” (44-й і 23-й псалми). Святе Письмо говорить про серце як місце народження думок, бажань, слів і діл людини: “бо чим серце наповнене, те говорять уста” (Євангеліє від Матвія 12,34), “із серця бо походять лихі думки, убивства, перелюби, розпуста, крадежі і лживе свідчення, богохульства” (Євангеліє від Матвія 15,19). Тому людина повинна віддати Богові одне своє серце, щоби зробитися Йому вірною в думках, словах і ділах. Божа Премудрість каже : “дай мені, сину мій, своє серце” (Книга Приповістей 23,26) [10].

Володимир Мономах, як бачимо з його творів, усвідомлював що, якщо “світло знання повинно зробитися теплотою і життям духу, воно *має проникнути до серця*, де б воно могло ввійти у цілісний настрій душі”. Тільки в такий спосіб істина стає скарбом душі, за який людина може боротися з обставинами і людьми, або й з власними думками і почуттями. Тому князь повчає: «Первое, бога дѣля и душа своя, страх имѣйте божий в сердци своемъ и милостынню творя неоскудну, то бо есть начатокъ всякому добру. Первое, бога дѣля и душа своя, страх имѣйте божий в сердци своемъ и милостынню творя неоскудну, то бо есть начатокъ всякому добру» [11].

Збірку творів Володимира Мономаха завершує *Молитва*, яка складається з низки цитат. В науці існують різні думки щодо авторства “Молитви”. Більшість учених вважають, що “Молитва” належить Володимирові Мономаху. Зрештою, “Молитва” безпосередньо пов’язана з “Поученням” і “Листом” загальним настроєм часу Великого Посту, тематично і за джерелами. Важливим є також факт, що у період XI – XII століть у Київській Русі була вже розвинута традиція християнських поетичних молитов [45;71с.]. Так, у “Повісті минулих літ” знаходимо молитви Володимира Великого за весь хрещений народ; митрополит Іларіон завершує “Слово про Закон і Благодать” молитовною подякою; відомі також молитви-плачі, вкладені невідомим автором в уста перших мучеників на Русі,

Святих Бориса і Гліба; “Моління Данила Заточника” розпочинається заспівом, що є оригінальною варіацією мотивів 65-го і 48-го псалмів. і завершується молитвою до Бога за князя і рідну землю; творив також молитви Кирило Турівський. В цей ряд Володимир Мокрий справедливо ставить і Володимира Мономаха [45].

“Молитва” Володимира Мономаха складається переважно з цитат Тріоді пісної (церковно-богослужбова книга, яка містить молитви на час Великого Посту і на підготовчі тижні до нього), об’єднаних загальним прагненням духовного очищення і оновлення, що є природним для християнина в час Великого Посту. Такий настрій панує у “Повчанні” і “Листі”, але у формах настанов та роздумів автора.

Якщо митрополит Іларіон висловив подячну молитву, то Володимир Мономах звертається до Бога з благальною молитвою, якій завжди передує віра людини в остаточне доповнення світу Богом, віра в Його милість для всіх людських благань, – як і написано в Євангелії від Матвія (7,7): “Просіть, і дасться вам; шукайте, і знайдете”. Або в Євангелії від Івана (15,17) також знаходимо твердження, що Бог прихилиться до всіх прохань людини: ”Коли ж ви в мені перебуватимете, і мої слова у вас перебуватимуть, – просіте тоді, чого лиш забажаєте, і воно здійсниться для вас...”.

Автори Київської Русі, кажучи в богословському значенні, виконували веління Христа “досліджувати Писання” (Євангеліє від Івана 5,39). Святе Письмо формувало світогляд письменників і літературну традицію в плані форми і змісту, залишаючи поле для творення свого оригінального тексту. Бо читачі засвоювали художні засоби, стилістичні прийоми, властиві авторитетним джерелам. помірковане користування цитатами не заважало давньоруським авторам творити вільно, в усій глибині почуттів і переконань. За словами Іларіона Свенціцького, “...хоч у повчанні Володимира Мономаха так густо пересипано в першій частині цитатами із Святого Письма, все ж у другій частині та в листі Олегові, що виплили безпосередньо із глибин любові батька до своїх дітей. ми справді милуємося прекрасною формою – як

автобіографії, так і листа з його класично-епістолярним стилем ... Зміст, мова і форма цих творів скрізь так щільно й органічно з'єднані, що не доводиться про них думати й говорити поза рамками справжнього життя людини великої сили духа” [58; 269].

Святе Письмо - єдине джерело всіх істин у християнському світі стало силою і натхненням для князя Мономаха. Це засвідчує рясне цитування книг Біблії. Помітно, що князь засвоїв літературно-риторичні форми вираження книжного стилю повчальних перекладних та оригінальних житійних, проповідницьких і літописних текстів старокиївської літератури і зумів увічнити свій інтелектуально-духовний досвід як приклад для утвердження у вірі на шляху до ідеалу християнського життя.

2.2. Метафізичний вимір повчального образу

У свідомості давніх авторів образ світу зумовлений характером християнського світовідчуття, спогляданням Божественної впорядкованості світу у просторі і часі. Володимир Мономах пише: «И сему чюду дивуемься, како от персти создавъ человекѣка, како образи розноличнии въ человекѣчьскихъ лицахъ,—аще и весь миръ совокупить, не вси >въ один образ, но кый же своимъ лицъ образомъ, по божию мудрости. И сему ся подивуемъ, како птица небесныя изъ ирья идуць, и первѣе, [въ] наши руцѣ, и не ставятся на одной земли, но и сильныя и худыя идуць по всѣмъ землямъ, Божиимъ повельньемъ, да наполнятся лѣси и поля. Все же то даль Богъ на угодые человекомъ, на снѣдь, на веселье. Велика, Господи, милость твоя на нас, яже та угодыя створиль еси человекѣка дѣля грѣшна»[11].

Християнський світогляд у центрі усього сотвореного ставить людину, яка в усіх видимих проявах зовнішнього буття впізнає свого Творця. Саме у душі людини перетинаються видимий (емпіричний) і невидимий (трансцендентний) виміри, тому “картина природи стає символом духовного

життя людини” [1].

Пізнання гармонії природи наближає до розуміння впорядкованості світу Богом. Таке наближення як рух у духовному просторі відбувається через *споглядання*. Володимир Мономах тут дотримується візантійського канону. *Споглядання* – це, мабуть, найкраще слово для вираження сутності східної духовності. Саме візантійські отці зосереджували увагу на спогляданні, буття, яке приймається як “саме буття”, “просто буття”, можливе лише одне налаштування розуму – це споглядання. Адже буття – це дарунок невмістимого жодним простором Творця, на який покликаний від небуття світ може відповісти лише захопленням і сльозами. Саме такий містичний сенс проглядає в аргументуванні Володимиром Мономахом потреби очищення через покаєння: «Господь бо нашъ не человекъ есть, но богъ всей вселенъ, иже хоцеть, в мегновеньи ока вся створити хоцеть, то сам претерпѣ хуленье, и оплеванье, и ударенье, и на смерть влася, животом владѣя и смертю. А мы что есмы, человекъци грѣшни и лиси? — днесъ живи, а утро мертви, днесъ в славѣ и въ чти, а завтра в гробѣ и бес памяти, ини собранье наше раздѣлятъ.» [11]. Прихід Бога у світ людина не може осягнути своїм розумом. Можемо погодитись з Сергієм Аверинцевим, що це дар подолання “металогічної інакшости” [11].

Людина зберегла на собі печать небуття – тварність, тому “християнська свідомість відчуває себе над прірвою небуття, над якою її втримує рука Бога” [1]. У земному житті все минуше – матеріальний добробут, слава і почесі, – окрім духовного досвіду, яким міряється справжня вартість людини, як пише Мономах :. «А мы что есмы, человекъци грѣшни и лиси? — днесъ живи, а утро мертви, днесъ в славѣ и въ чти, а завтра в гробѣ и бес памяти, ини собранье наше раздѣлятъ. Зри, братъ, отца наю: что взяста, или чим има порты? но токмо оже еста створила души своей» [11].

Можна простежити як за словесною формою міркувань Володимира Мономаха проглядає *невимовний зміст* – інтимне надбання духовної культури

Старої Русі. Невимовний зміст є трансцендентний відносно свідомості епохи (що передбачає його особливе відношення до категорії “загальнолюдського”), але певним чином іманентний символічній формі (бо у відповідному собі вигляді може бути представлений лише у середині цієї форми і ніяк інакше) [1]. Таким чином, невимовний зміст наповнює неокреслений простір, який співвідноситься у авторській свідомості із вічністю. Мономах як автор усвідомлює себе як християнин одночасно у двох планах – в емпіричних подіях земного буття і в плані здійснення Божого задуму.

Про це свідчить *панхронічність* мислення автора, що суттєво впливає на побудову художньої картини світу. Володимир Мономах стирає різницю між минулим і сучасним зверненням до традиції духовної писемної культури. Автобіографічні епізоди Мономах пересипає цитати зі Святого Письма, для якого характерна абсолютна непроминальність. На думку дослідників середньовічної культури, у свідомості авторів існує лише одна всесвітня історія, яка не переписується, а лише продовжується [16]. Отже, час творчості поєднав проминальне і вічне, що викликає відчуття безпосередньої причетності до Євангельської історії.

У творах Володимира Мономаха “проминальне” підпорядковане “вічності”, адже в християнській картині світу *вічність* як атрибут Бога володіє істинною реальністю. Земний час є створений і, маючи початок та кінець, обмежує тривалість людської історії. У християнській свідомості закладене прагнення перейти з земного часовиміру у вічне блаженство обранців Бога через спасіння, тобто виправлення зіпсованої гріхом людської природи. Тому Бог дарує людині “нове” життя через свого Сина, який прийняв усю повноту людської природи, окрім гріха. Таке прагнення оновитися певною мірою засвідчують часті переходи тексту у молитовні звертання до Бога: «Заутренюю отдавше богови хвалу, и потомъ солнцю въсхсдящю, и узрѣвше солнце, и прославити Бога с радостью и рече: «Просвѣти очи мои, Христе Боже, иже далъ ми еси свѣтъ твой краснѣй! И еще: Господи, приложи ми лѣто къ лѣту, да прокъ, грѣховъ своих покаявша,

оправдивъ животь», тако похвалю Бога!» [11].

Переживання теперішнього як єдність минулого і майбутнього в художній картині світу моделюється подіями минулого, але внутрішній погляд Володимира Мономаха спрямований в майбутнє. В християнській свідомості майбутнє – це другий прихід Сина Божого: “Я знову прийду і заберу вас до себе, щоб де я – були і ви” (Євангеліє від Івана 14,3). Лінійний християнський час не втрачає циклічності, оскільки земне буття, взяте від сотворення до кінця, постає у формі завершеного циклу: людина і світ повертаються до Творця, час повертається у вічність. Але таке повернення можливе лише через Христа: “Я – дорога, правда, і життя. До Отця не приходять ніхто, якщо не через Мене” (Євангеліє від Івана 14,6). У творах Володимира Мономаха лейтмотивом звучить *покаяльна тема* як шлях до оновлення в Божій природі: «Поистинѣ, дѣти моя, разумѣйте, како ти есть человѣколюбець богъ мклостивъ и премилостивъ. Мы человѣци, грѣшни суще и смертни, то оже ны зло створить, то хоцемъ и пожрети и кровь его прольяти вскорѣ; а господь нашъ, владѣя и животомъ и смертю, согрѣшенья наша выше главы нашея терпять, и пакы и до живота нашего. Яко отець, чадо свое любя, бѣя, и пакы привлачить е к собѣ, такоже и господь нашъ показал ны есть на врагы побѣду, 3-ми дѣлы добрыми избыти его и побѣдити его: покаяньемъ, слезами и милостынею. Да то вы, дѣти мои, не тяжька заповѣдь Божья, оже тѣми дѣлы 3-ми избыти грѣховъ своихъ и царствія не лишитися» [11].

Спроба охопити думкою сакральний час постійно виводить людину за межі сприйняття і породжує глибоке почуття відповідальності за найцінніший дар – *буття*. Тому усвідомлення невпинного плину життя викликає у душі Володимира Мономаха тривогу і потребу примиритися з тим, з ким він ворогує. Це одна з причин написання “Листа до Олега Святославича”: «О многострастный и печалны азъ! Много борешися сердцемъ, и одолѣвши, душе, сердцю моему, зане, тлѣньнѣ сущи, помышляю, како стати предъ страшнымъ судьбою, каянья и смѣренья не

приимшим межо собою» [11]. Суд під час другого приходу Сина Божого є страшним лише для тих, хто не прийняв у своє серце євангельської науки: Царство Небесне – вже серед віруючих і тому час цей доступний кожному у будь-який момент через покаяння. Разом з тим ще існує земне буття і мир Божий залишається для людини кінцевою метою, до якої вона постійно прагне.

В цьому контексті пигадується Григорій Сковорода, який спробу підпорядкування світу починав “від себе”, для якого найважливішим був вибір, підкріплений щоденним життям, а проникнення в сутність життєвих явищ відповідала ступеневі самоусвідомлення особистості, що дається душевними муками. Ці міркування певною мірою можна віднести до Володимира Мономаха, який усвідомлював себе людиною, створеною і спасенною Богом, не без пошуку, не без душевних мук. Усі твори князя передають авторську душевну колізію. У конкретних життєвих ситуаціях – перед віроломством, до якого закликали брати, та у стосунках з Олегом Святославичем, у битві з яким загинув син Мономаха, Ізяслав, – князь постає як “нова” людина, яка у душевній боротьбі перемагає в собі “стару” людину, слабу перед спокусою і сильну у помсті. Таке *глибоке переродження* стає наслідком усвідомлення новозавітної благодаті як духовного простору, де в дію вступає любов, а “любов не чинить зла ближньому, то ж любов – виконання Закону” (Послання до римлян Апостола Павла 13,10).

У творах князя прочитується шлях до праведності, який можна зіставити з духовною діалектикою Апостола Павла: нова людина вмерла для гріха через тіло Христове, щоб приносити плід Богові [Послання до римлян 7,4]. За словами Володимира Яніва, *благодать* – це внутрішнє, сердечне відчуття Божого голосу і розуміння Господньої волі, що впливає з постійної активної співдії одиниці, створеної на образ і подобу Божу [74; 144]. Дослідник підкреслює важливу рису, яка виявляється уже у творчості митрополита Іларіона і набуває спеціальної дименсії у “Поученні” Мономаха – *індивідуалізм* як вияв духовності і як ідеал життя [76;144]. «І сему чуду

дивуємся,- пише Мономах, - како от персти создавъ челоуѣка, како образи розноличнии въ челоуѣчьскихъ лицахъ,—аще и весь миръ совокупить, не вси >въ один образ, но кый же своимъ лицъ образомъ, по божи мудрости. И сему ся подивуемы, како птица небесныя изъ ирья идуць, и первѣе, [въ] наши руцѣ, и не ставятся на одной земли, но и сильныя и худыя идуць по всѣмъ землямъ, Божиимъ повельньемъ, да наполнятся лѣси и поля. Все же то даль Богъ на угоды челоуѣкомъ, на снѣдь, на веселье.» [11]. Цитата з «Повчанья» нагадує і повертає до усвідомлення одухотвореності Всесвіту, на тлі якого все має своє призначення, кожна людина має своє покликання - єдине і неповторне. На схилі літ князь вчить сприймати навколишнє як диво, дароване Творцем, вчить розуміти свою унікальність у розмаїтості світу, бути відповідальним за це перед Богом і собою.

Розповідь про “походи” та “лови” князь вважає тим прикладом, який може свідчити про присутність Божої опіки, як через дитячу довіру Богові можна проявляти сміливість бути собою . Автор не один раз зазначає: «и богъ ны поможе, и створихом свое мышленное» [11]. Кожне випробування у земному житті наближало Володимира Мономаха до глибшого осягнення Божої волі, що дозволило йому дійти висновку: «А иже от бога будетъ смерть, то ни отецъ, ни мати, ни братья не могутъ отъяти, но аче добро есть блюсти, божие блюденъе лѣплѣтъ есть челоуѣчьскаго.» [11]. У свідомості середньовічного автора час підпорядковується вічності навіть тоді, коли в “Поученні” використано *літописний стиль оповіді* про військові походи, для якого характерні рух у конкретному просторі і часова послідовність. У творчому акті автор усвідомлює себе у світі “вічного буття”. Творчість для середньовічного автора – це *життя в Бозі*. Цей момент певною мірою пояснює композиційну своєрідність творів Володимира Мономаха. Скажімо, Михайло Грушевський літературну вартість “Поучення” оцінює невисоко, бо не знаходить доцільного поєднання усіх композиційних частин: “... він (автор – С.І.) мало дбав про формальне приподобання. про якусь гарну, заокруглену форму і логічну зв’язність своїх гадок. ... Починає купою цитат “от книг”,

слабо пов'язаних між собою, впадає в молитву до Богородиці, почавши, нарешті, потім поучення дітям, ще довго не може вибresti з побожних метикувань іраз-у-раз збивається на них серед різних практичних порад” [19]. Таке сприймання *архітектоніки* “Поучення” зумовлене відсутністю на той час наукових досліджень візантійського стильового канону. “Поучення”, як будь-який інший твір, має свою індивідуальну композицію, просторово-часова послідовність компонентів якої зумовлена авторським баченням. але типові її особливості залежать від стильового напрямку, який передбачає ансамблевистість і неповторність поєднання більших і менших конструкцій. За словами Миколи Гнатишака, “цей перший український літературний твір (“Поучення” – С.І.) слід уважати зразком нового, ще неодноцілого, візантійсько-українського письменницького стилю” [15], для якого характерний мистецький підхід з точки зору “психології сприймання, тобто в основі лежить орієнтація на адресата”. Важливою стає не формальна доцільність поєднання композиційних частин тексту, а - гармонія як стан внутрішнього світу людини, викликана сприйманням цього твору. Отже, Володимир Мономах керувався насамперед психологічним принципом мистецтва, що лежить в основі візантійського стилю [15]. Тому архітектоніка “Поучення” – це “прекрасна мистецька конструкція духу” [15], наповнена українською культурною стихією.

У творах Володимира Мономаха можна простежити один з аспектів сприймання часу – це *стан людської душі*, яка одночасно переживає минуле, теперішнє і майбутнє, тобто є час “гріха”, час “покаяння і очищення” і час “спасіння”.

Час у творчості Мономаха – це духовна реальність, а його протяжність – зміна внутрішнього стану людини. тому людське життя постає насамперед як шлях духовного зростання. на якому реальною цінністю є лише духовний досвід. Творчість князя – це підсумок усього життя, мірилом якого були *навчання та праця*, і водночас радість від виконаного обов’язку як здійснення свого призначення у плані Божого задуму. Адже середньовічний автор світ

сприймає як “потік часового звершення, який несе в собі всі речі” [1]. Тому художньому світу Володимира Мономаха притаманна *поетика притчі*: природа й автобіографічні факти згадуються лише у зв’язку з загальним змістом, ніколи не стають об’єктом самоцільного опису, люди постають не як об’єкти художнього спостереження, але як суб’єкти вибору і дії [1].

Окреслений простір сприймається автором “в модусі часової динаміки” [1], тобто лише як наповнення незворотними подіями. У “Поученні” окреслення простору пов’язане зі стислим викладом княжих діл. Таким чином, простір стає характеристикою часу. Розповідь князя про військові походи і полювання можна розуміти як авторське прагнення засвідчити свою участь у часовому потоці історії. Попри глибоку зануреність думками у християнський світ, Володимир Мономах не відмежовує духовний досвід від емпіричної практики. Дидактичні настанови, побудовані на християнських принципах, спроектовано автором *на соціальний простір*. Також споглядання впорядкованості світобудови звучить як іносказання про бажання витворити людське суспільство на зразок небесної ієрархії, що зумовлено цілісністю християнського світогляду.

Теорія ієрархії відома середньовічній культурі з праць Діонісія Ареопагіта “Про небесну ієрархію” і “Про церковну ієрархію”. Цей середньовічний автор не уявляв можливості уподібнювання до Бога поза ієрархією. Мабуть, найглибше джерело цієї ідеї міститься у словах Спасителя: “Я є виноградна лоза, ви є грона !” (Євангеліє від Івана 15,5). *Ієрархічна єдність* стає центральною темою у культурі Старої Русі XI – XII століть. У дослідженнях іноземних вчених можна знайти узагальнення, що підсумком процесу самоусвідомлення давньоруської духовності, починаючи з 40-х років XI століття і до початку XII століття, було формування трьох, в кінцевому результаті пов’язаних одна з одною, *ідей-концепцій*, які разом постали як моральні імперативи суспільного життя Старої Русі того часу:

- 1) єдність у просторі і у сфері влади (“Повість минулих літ”);
- 2) єдність у часі і в душі, тобто ідея духовного спадкоємства (“Слово

про Законі Благодать” митрополита Іларіона);

3) святість як вищій моральний ідеал поведінки, життєвої позиції (тексти Борисо - Глібівського циклу) [66].

Турбуючись про єдність Русі, староукраїнські князі і книжники обґрунтовували не сам по собі ідеал єдинодержавности, а радше - братства і співробітництва між усіма князями, які повинні поважати принцип ієрархії з підпорядкованістю “молодших” князів “старшим” заради єдності Київської держави. Про це свідчить також батьківський заповіт Ярослава Мудрого, поміщений у “Повісті минулих літ” під 1054 роком: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погубнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно.» [10].

Володимир Мономах продовжував справу свого діда Ярослава і втілював його заповіт у житті та творчості, наголошуючи на *самовихованні* насамперед людини з князівського роду. У своїх писаннях автор підкреслює важливий момент, що згоді між людьми передуює згода людини з Богом: «Молвить бо иже: «Бога люблю, а брата свого не люблю, ложь есть» [11].

У ряді повчань князь накреслює *ідеальний образ соціуму*, у якому кожен член є однаково цінний для князя. В небесній ієрархії Діонісія Ареопагіта на кожному своєму ступені ієрархія відбиває в собі образ Бога [74]. Мономах зберігає цей момент у соціальному просторі: тому що кожна людина має в собі образ Творця, вона не втрачає його любові за будь-яких обставин: «Ни права, ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити его. Аще будеть повинень смерти, а душа не погубляйте никакоя же хрестьяны»[11].

На думку Євгена Маланюка, *старокиївський гуманізм*, який випередив західноєвропейський на 3-4 століття, є наслідком чисто

геокультурних причин, – географічної приналежності до світу Еллади, під яким дослідник мав на увазі синтез античної культури Греції і Риму, одухотворений християнством [43]. Проте, слід відзначити глибшу причину християнського гуманізму в українській культурі початку XII століття – це *самоусвідомлення в лоні християнського світу.*

В проектуванні соціального простору виникає світоглядна паралель Володимира Мономаха і Григорія Сковороди, в особі якого *“проявляється та характерна риса, коли турбота про батьківщину і любов до ближнього пов’язані з самовихованням, яке є передумовою всякої благодійної діяльності Для якого “Центр Божий всюди – периферія ніде”.* Кожен може бути в центрі світу, кожен є в ньому, коли він цього хоче” [35]. Два українські автори – князь-книжник і мандрівний філософ, – розділені часовим проміжком у сім століть, висловлювали по суті однакові думки, бо вчилися в одного Учителя – Творця Всесвіту. Цей момент водночас засвідчує тяглість літературної традиції давнього українського письменства, у якій можемо простежити розвиток біблійних ідей в авторському усвідомленні і літературних творах різних епох.

Володимир Мономах, як пізніше Григорій Сковорода, шукав істину не просто як знання, а вчився жити і творити в істині, що дає можливість глибше побачити світоглядні підвалини староукраїнської культури – *шлях до Мудрості* пролягав через випробування тіла і духу. Адже Мудрість – не тільки слово, але й діло. За словами Г.-Г. Гадамера, поки твору мистецтва вдається примирити кінечне і безкінечне, він залишається запорукою вищої істини [20, 21]. Таке примирення в давніх творах відбувалося у знаходженні вищої Мудрості. Тому авторський світогляд треба розуміти *“не як суму знань, а як таке переживання цих знань, яке визначає внутрішній стан людської свідомості. викликаний високими ідеалами і устремліннями”* [22].

Навчання і праця – як єдиний шлях духовного самоусвідомлення Володимира Мономаха стають умовою самовиховання особистості: «Аще

забивайте всего, а часто прочитайте: и мне будетъ бе-сорома, и вамъ будетъ добро. Его же умѣючи, того не забивайте доброго, а его — же не умѣючи, а тому ся учите, якоже бо отець мой, дома сѣдя, изумѣяше 5 языкъ, в томъ бо честь есть от инѣхъ земель» [11] Разом з тим, процес навчання у творах Мономаха універсалізується, про що свідчить їх дидактичне забарвлення. Світ постає як велика школа, життя людини – педагогічний процес, а природа – посібник для наочного навчання. З погляду мудреців християнського сходу світ у часі і просторі стоїть під знаком школи, тому час, як історичний, так і біографічний час життя окремої людини, має сенс настільки, наскільки це час педагогічного перероблення людини [1].

Про споглядання світобудови і природи, зокрема, яка для людини стає зразком покірності Богові, вже йшла мова вище. Треба додати, що це один з найважливіших уроків. *Краса природи* сприймається як символ, що містить у собі образ і знак, тому передається Володимиром Мономахом за допомогою *екфразису* (з гр. – *виражати, виказувати, стилістична фігура*), який виник у Візантії як наслідок особливої уваги до внутрішнього світу людини. В такий спосіб передається не опис об'єкта, а суб'єктивне його сприйняття. При цьому відбитий образ залежить від того, чи дивитися “тілесним оком”, чи “внутрішнім поглядом” [1]. У цьому контексті важливою стає думка про надання пріоритету суб'єктивному перед об'єктивним, почуттєво-душевне життя отримує звичайно вищу оцінку від інтелектуального, яке підлягає логічним законам [74]. На основі цього твердження Володимир Янів робить висновок про *інтровертизм* як основну рису української духовності: “... для українця прикметна сильно чуттєво забарвлена духова постава, звернена на власне внутрішнє життя” [74].

У піднесеному подиві князя Мономаха можна відчутти, як Премудрість Божа через красу природи впливає на внутрішній світ автора: « Иже кто не похвалить, ни прославляеть силы твоея и твоих великихъ чудесѢ и добротъ, устроеныхъ на семь свѣтѢ: како небо устроено, како ли солнце, како ли луна, како ли звѣзды, и тма и свѣт, и земля на водах положена, Господи, твоимъ

промыслом» [11].

Природа сприймається у свідомості старокиївського автора як ікона, що підносить душу людини до Бога. Будучи символом, вона містить в собі невимовну таємницю істини. Навколишній світ для Володимира Мономаха – це велика розгорнута книга, у якій князь-книжник читає іносказання про задум Творця. Адже видимий світ в цілому і будь-яка найменша його частинка є творінням одного Бога, який дав людині Старий і Новий Заповіти. Таким чином, закони природи і закони моралі мають одне джерело походження, тому природа має право пояснювати мораль [1].

Ці спостереження свідчать про “психологічну наповненість та поетичність образної мови” [71] Володимира Мономаха, що Дмитро Чижевський назвав найсильнішою рисою творів князя.

З погляду християнської філософії, *Всесвіт* – це *школа для людини*. В Старому Заповіті Бог постійно повчає своїх обранців. А в контексті новозавітної історії кожен християнин є учнем Христа. Син Божий ходив по землі навчаючи, і науку свою залишив для учнів у Євангелії. Слово *Κύριος*, що традиційно перекладається “Господь”, у грецькій мові первинно означає “опікун, який має авторитет по відношенню до неповнолітньої дитини, мета виховання якої – повноліття”. Ця закономірність певним чином проявляє себе у культурному просторі життя духу. Староукраїнська культура, пройшовши свій шлях духовно-мистецького учнівства, у XI – XII століттях досягла свого *духовного повноліття* у творах митрополита Іларіона, Феодосія Печерського, Климентя Смолятича, Кирила Турівського. В цей ряд дослідники справедливо ставлять і Володимира Мономаха.

Можемо спостерігати цікавий момент, коли автор одночасно усвідомлює себе дитиною перед Богом і мудрим старцем перед світом. Особливість авторської позиції постає як втілення євангельського ідеалу людини: “Підійшли до Ісуса тоді Його учні, питаючи: “Хто найбільший у Царстві Небеснім ?” Він же дитину покликав і поставив її серед них, та й сказав: “Істинно кажу вам: коли не навернетесь. і не станете, як ті діти, – не

ввійдете в Царство Небесне !” (Євангеліє від Матвія 18,1-3). Отже, єдиний шлях до величі – зробитися малим, повернутися до того, що залишили в дитинстві. “Нова” людина (християнин) – це *дитина*, яка зі страхом і надією приймає від Бога все як дарунок і милість. «Страхъ божий имѣйте выше всего.“- нагадує Володимир Мономах, накреслюючи шлях до мудрого і розважливого дитинства: «Якоже бо Василий учаше, собрав ту уноша, душа чисты, нескверньни, тѣлеси худу, кротку бесѣду и в мѣру слово господне: «Яди [и] питью бесъ плища велика быти, при старых молчати, премудрыхъ слушати, старѣйшимъ покарятися, с точными и меншиими любовь имѣти; без лука бесѣдующе, а много разумѣти; не сверѣповати словомъ, ни хулити бесѣдою, не обило смѣятися, срамлятися старѣйших» [11].

Прагнення до простоти позначилося на стилі творчості Володимира Мономаха, який Дмитро Чижевський означив як “монументальність”[71].

Дитяча простота християнина поєднується зі старечою мудрістю князя на схилі літ, якою він повчає своїх дітей на схилі літ. Як відзначає С.Аверинцев, ідеально кожен старець повинен бути як немовля без будь-якого озлоблення, але кожна дитина повинна бути як старець мудрою і серйозною [1]. Певним чином це твердження характеризує літературну поставу Володимира Мономаха. Йому вдається бути малим, скромним перед Богом і великим мудрістю, знанням, ділами у соціумі, серед людей.

Спробою вийти за межі візантійського канону став окреслений Володимиром Мономахом *образ князя*, який увібрав у себе не тільки основні моменти християнської етики, а й світські обов’язки, родинні традиції, зокрема: «Добрѣ же творяще, не можете ся лѣннити ни на что же доброе, первое к церкви: да не застанеть васъ солнце на постели; тако бо отець мой дѣяшеть блаженный и вси добрии мужи свершении. Заутренюю отдавше богови хвалу, и потомъ солнцю въсхсдящю, и узрѣвше солнце, и прославити Бога с радостью и рече: «Просвѣти очи мои, Христе Боже, иже даль ми еси свѣтъ твой красны!» [11].

Хвалебною молитвою Богіві князь розпочинає раду з дружиною,

розсуджує людей, або їде за даниною. Традиції княжого роду увиразнюють *образ світу*, відмежований від безбожного простору хаосу. Таким чином, у впорядкуванні світу речей проявляється душевний і духовний лад людини. Адже у світ людина може нести мир лише тоді, коли вона його має у серці.

У давній українській літературі соціальні проблеми характеризують з погляду християнської моралі. Це стосується і образу князя, який займає найвище місце у суспільній ієрархії. Цей момент відзначає Євген Маланюк: “При правно- конституційній слабості центральної влади, цілість Руської Землі була фактично величиною змінною, безпосередньо зв’язаною з вартістю особистості київського “великого князя”: коли це були мужі на міру Святослава, Володимира, Ярослава чи Мономаха, тоді цілість ставала на якийсь час фактом. Але по смерті цих володарів зараз же спалахувала, часто братовбивча, боротьба за київський стіл, і Руська Земля ставала ареною фактично внутрішньої війни зі всіма страшними того роду війни властивостями і наслідками” [43]. Дванадцятилітнє володарювання Володимира Мономаха (1113 – 1125) дослідник називає “лебединою піснею” Київської Держави середньовіччя, бо з 1169 року Київ втрачає значення державного центру [43]. Таким чином, *князь* – не лише *вершина* соціуму, але й – *підвалина*, *запорука* його миру і добробуту. Цим зумовлена велика увага до образу князя в літературі та в історіографії. Саме образ князя засвідчує “тісний зв’язок художнього слова зі соціальною практикою, збіг поетичної і реальної емоцій.” [35].

У літературі XI – XIII століть образ князя, як правило, творили автори, відсторонені від безпосередньої участі у політичному житті (літописець Нестор, митрополит Іларіон, монах Яків). У творчості Володимира Мономаха маємо особливий випадок коли літературний образ князя накреслює *автор* – *князь*, цікаво, що - не з метою засудження, а утверджуючи образ як ідеал, тобто як зразок для наслідування перед усіма представниками княжого роду, що зумовлено і жанровою природою “Поучення”. Такий літературний образ князя, який постає у «Поученні» є у багатьох моментах унікальним на тлі

давньокиївської літературної доби.

Володимир Мономах наголошує на *богоподібності* людини. Це означає рівність князя з усіма іншими членами соціальної спільноти. За словами Володимира Яніва, людина з високорозвинутим почуттям своєї гідності, з бажанням самовияву мусить змагатися до абсолютної рівності, отже, до скасування станових чи класових перегород [74; с144]. Вже соціопсихологічний аналіз княжої доби, на думку дослідника, призводить до висновку, що три основні верстви населення – бояр, вільного і невільного населення – не мали характеру замкнених станів, і перехід з однієї верстви до другої був розмірно легкий, а відносини між князем і його дружиною були так само свободні як і між князями [74]. *Рівність* тут розуміється як духовна категорія – однакова можливість самовияву кожного, а не зрівняння в результатах. Для князя, особа якого є втіленням світської влади, зберегти розуміння рівності усіх соціальних станів є особливо важливо: «Паче всего гордости не имѣйте в сердци и въ умѣ, но рцѣм: смертни есмы, днесь живи, а заутра в гробѣ; се все, что ны еси вдаль, не наше, но твое, поручилъ ны еси на мало дний. И в земли не хороните, то ны есть великъ грехъ» [11]. Отже повнота княжої влади відповідає повноті відповідальності князя перед Богом за доручені володіння – державу і людей.

Усвідомлення відповідальності перед Богом пов'язане з заповіддю про *любов до ближнього*, що зобов'язує до різних добродіянь: «Первое, бога дѣля и душа своя, страх имѣйте божий в сердци своемъ и милостыню творя неоскудну, то бо есть начатокъ всякому добру.» [11]. Милостиня як допомога потребуючим – немічним і бідним – є прагненням стерти межу між соціальними станами, втілити в життя християнський ідеал соціуму, до якого повинен змагати князь християнської держави: «Всего же паче убогих не забывайте, но елико могуще по силѣ кормите, и придайте сиротѣ, и вдовицю справдите сами, а не вдавайте силным погубити человѣка. Ни права, ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити его» [11].

На думку Євгена Маланюка, під цим поглядом “Поучення”

Володимира Мономаха є першорядної ваги історично-психологічним документом. Особа автора з'являється тут закінченим християнином і *християнським гуманістом*. Та проблема, що з нею змагався Володимир Святий, – вартість людського життя у зв'язку з заповіддю “не убий” – розв'язана його правнуком Володимиром Мономахом радикально: винний чи не винний – не вбивайте: не губіть душі людини. Цей радикально-християнський гуманізм, зазначає дослідник, був проголошений не єпископом, не філософом, а володарем, одним з найкращих князів Русі [43]. Важко не погодитися з думкою Євгена Маланюка, адже Володимир Мономах здебільшого втілював собою накреслений ідеал: «Тоже и худаго смерда и убогыѢ вдовицѢ не даль есмѢ силным обидѢти, и церковнаго наряда и службы сам есмѢ призираль» [11].

Християнський гуманізм проявляється насамперед у потребі бачити в кожній людині свого ближнього: «Болнаго присѣтите; надѢ мертвеця идѣте, яко вси мертвени есмы. И человекѢ не минѣте, не привѣчавше, добро слово ему дадите» [11].

Гостинність як обов'язкова чеснота володаря є запорукою його доброї слави у світі: «Куда же ходяще путемъ по своимъ землямъ, не дайте пакости дѣяти отрокомъ, ни своимъ, ни чюжимъ, ни в селѣхъ, ни в житѣхъ, да не кляти вас начнутъ. Куда же поидете, идеже станете, напоите, накормите унеина; и боле же **читите гость**, откуда же к вамъ придетъ, или простъ, или добръ, или соль, аще не можете даромъ, брашномъ и питьемъ: ти бо мимоходячи прославятъ человекѢ по всѣмъ землямъ, любо добрымъ, любо злымъ»[11]. В цьому ряді настанов Мономах акумулює християнський досвід любови до ближнього у практичній площині соціуму, у якому князь – опікун і гостинний господар.

З заповіддю про любов до ближнього пов'язане застереження Володимира Мономаха про гідну поведінку у виконанні державницьких обов'язків, зокрема, князь повинен оберігати людей від свавілля під час збирання данини: «Куда же ходяще путемъ по своимъ землямъ, не дайте

пакости дѣяти отрокомъ, ни своимъ, ни чюжимъ, ни в селѣхъ, ни в житѣхъ, да не кляти вас начнутъ»[11]. Підкреслений страх перед людськими прокльонами – це страх християнина перед гнівом Божим.

Етика суспільно-політичної поведінки князя визначається не лише гідним ставленням до людей різних суспільних станів, але до осіб духовного стану особливо: «Епископы, и попы и игумены... с любовью взимайте от них благословенъе, и не устраняйтесь от нихъ, и по силѣ любите и набдите, да примете отъ них молитву от бога. Паче всего гордости не имѣйте в сердци и въ умѣ, но рцѣм: смертни есмы, днесъ живи, а завтра в гробъ; се все, что ны еси вдалъ, не наше, но твое, поручилъ ны еси на мало дний» [11].

Володимир Мономах, на думку В.Яніва, має виразне почуття відповідальності обов'язку державного мужа у межовій ситуації епох і світів, які в обличчі постійної половецької загрози, при княжих крамолах, наповнюють його творчим динамізмом, але й ставлять межі егоцентричному піднесенню [43]. Постійна активність князя спирається на *самодисципліні* і *самоопануванні*. Вона вимагає зречень і сили волі. Зокрема, Володимир Мономах наголошує: «В дому своемъ не лѣнитесь, но все видите; не зрите на тивуна, ни на отрока, да не посмѣются приходящи к вамъ ни дому вашему, ни обѣду вашему» [11]. Особливо чуйним треба бути під час військового походу і мати при цьому почуття відповідальності за інших у небезпеці: «На войну вышедъ, не лѣнитесь, не зрите на воеводы; ни питью, ни ѣденью не лагодите, ни спанью; и сторожѣ сами наряживайте, и ночь, отвсюду нарядивше около вои тоже лязите, а рано встанѣте; а оружья не снимайте с себе вборзѣ, не розглядавшѣ лѣнощами, внезапу бо человѣкъ погыбаеть»[11].

Перелічені у “Поученні” чесноти князя - результат *виховання особистості*, що для Володимира Мономаха є самовихованням. Цей приклад вдало пояснює Г.-Г. Гадамер: людина робить себе у всіх відношеннях духовною істотою через устремління до загальнолюдського ідеалу, а відтак – усвідомлення свого покликання, яке треба перетворити на справу свого життя

[20]. Шлях до *духовної людини* лежить через невтомну працю і освіту: «Аще забивайте всего, а часто прочитайте: и мне будеть бе-сорома, и вамь будеть добро.Его же умѣючи, того не забывайте доброго, а его — же не умѣючи, а тому ся учите, якоже бо отець мой, дома сѣдя, изумѣяше 5 языкъ, в томъ бо честь есть от инѣхъ земль. Лѣность бо всему мати: еже умѣеть, то забудеть, а егоже не умѣеть, а тому ся не учить» [11].

Ставлячи у зразок свого батька, князя Всеволода, Мономах підкреслює необхідність всебічного розвитку особистості князя, що є запорукою добрих стосунків з іншими державами. Добрі стосунки з іншими теж є наслідком прагнення до загальнолюдського ідеалу, що вимагає вміння впізнавати в чужому своє .

Духовний поступ – процес безкінечний і можливий тільки через постійну внутрішню самодисципліну в очищенні душі, у постійній молитві серця: «А того не забывайте, не лѣнитесь, тѣмъ бо ночнымъ поклономъ и пѣнемъ челоуѣкъ побѣждаеть дьявола, и что въ день согрѣшитъ, а тѣмъ челоуѣкъ избываеть. Аще и на кони ѣздяче не будеть ни с кым орудья, аще инѣх молитвъ не умѣете молвити, а «Господи помилуй» зовѣте бес престани, втайнѣ: та бо есть молитва всѣхъ лѣпши, нежели мыслити безлѣпицю ѣздя»[11]. Християнська дидактика Мономаха проявлена великою мірою у настановах про внутрішню самодисципліну, у якій молитва – це не лише слово, але й кожна думка. Тобто «мисленна молитва», постійна і триваюча, може вберегти людину, тим паче – князя, у грішному світі.

На шляху духовного поступу Володимир Мономах приходить до ідеалу *справедливості*, який «є наслідком “молитви у розпачі сумніві. у жаху непевності при виборі найкращої розв’язки у важкій ситуації»¹¹⁹. Саме таким ідеалом повинен керуватися київський князь у вирішенні внутрішньополітичних чвар і незгод, у контексті яких накреслюється антиобраз князя. Причому Володимир Мономах подає цей образ не через засудження, а через виправлення. Адже виправлення потребує те, що зіпсуте гріхом. У пам’яті автора виринають два сумних епізоди. Перший, коли брати

кликали піти на Ростиславичів, що вимагало порушення присяги, даної на хресті. В цей напружений момент внутрішньою опорою князя стало *почуття вірності* слову присяги: «И рѣхъ: «Аще вы ся и гнѣваете, не могу вы я ити, ни креста переступити» [11]. Бо вірність є одним з людських почуттів, яке захищає від руйнування внутрішній світ людини: «Аще ли вы будете крестъ цѣлозати к братьи или г кому, а ли управивъше сердце свое, на немже можете устояти, тоже цѣлуйте, и цѣловавше блюдѣте, да не, приступки, погубите душѣ своеѣ» [11]. Володимир Мономах відкидає кривоприсягу як засіб політичної практики, а натомість ставить вірність як ідеал.

“Лист до Олега Святославича” – спроба Володимира Мономаха примиритись зі своїм ворогом. Підставою, на його думку, мусить бути розкаяння у вчинених злочинах з обох сторін: Володимир не лише закликає Олега Святославича покаятись перед Богом і відпустити овдовілу невістку, але й сам просить у нього вибачення: «Оли то буду грѣх створиль, оже на тя шедь к Чернигову, поганых дѣля, а того ся каю; да то языком братьи пожаловахъ, и пакы е повѣдах, зане челоуѣкъ есмь» [11].

Як справедливо зазначив Дмитро Чижевський, “Лист ...” писаний не лише для адресата, а як свого роду *політичний памфлет* [71]. Адже поруч з проблемою політичних незгод у цьому творі стоїть велична ідея *патріотизму*, яка так чи інакше звучить у всіх творах давньої української літератури XI – XIII століть як спротив опінії проти крामол. Глибоке почуття патріотизму в певному розумінні спонукало Володимира Мономаха до роздумів і пошуків, що вилилися у творчість. Усе, що князь робив, чим жертвував – це все веде до одного ключового моменту: «понеже не хочу я лиха, но добра хочу братьи и Русьскѣй земли» [11].

Своєрідний творчий непокій стає рушієм усієї політичної діяльності князя, що позначається на загальному настрій його творів. Образ ідеального князя стає джерелом внутрішніх, подекуди напружених колізій автора. Князь у писаннях Мономаха постає насамперед носієм військових чеснот: як відважний воїн Мономах, оповідаючи про своє життя, перелічує свої

“великі” і “малі” походи. “Походи” і “лови” за тодішніми уявленнями – це заняття гідні княжого стану. Як зазначив Микола Гнатишак, ідеал справедливого володаря у “Поученні” представлений на тлі життєвого досвіду автора так живо, що з нього довідуємося тежчимало цікавих речей про спосіб життя українського панства і лицарства [15].

Статус державного мужа вимагає відваги, опертої на відчуття Божої всеприсутності: «Смерти бо ся, дѣти, не боячи ни рати, ни от звѣри, но мужьское дѣло творите, како вы богъ подасть. Оже бо язъ от рати, и от звѣри и от воды, от коня спадаяся, то никто же вас не можетъ вредитися и убити, понеже не будет от бога повелѣнр» [11].

Мужність і творчий динамізм – важливі чесноти, властиві образу ідеального князя, який своїм запалом повинен об’єднати усю державотворчу еліту. Зрештою, сам автор підтвердив цей момент вже не у творчості, а своєю політичною діяльністю: “Володимир зробився, так би мовити, душею всієї Руської землі, – зазначає Микола Костомаров. – навколо нього оберталися всі її політичні події” [34].

Отже, *ідеальний князь* у розумінні Володимира Мономаха – це насамперед християнин, гуманіст, глибока і вольова особистість, всебічно освічений і активний політик, справедливий правитель і суддя, відважний воїн у бою і спритний мисливець на полюванні, господар у своїх володіннях і дбайливий батько для родини, який гідно продовжує добрі традиції княжого роду, передаючи його честь і славу у спадок нащадкам.

Часом у наукових дослідженнях можна зустріти ототожнення накресленого Мономахом образу ідеального князя зі самим автором. Це частково вірно. Але думка про те, що князь у своїх творах постає більш бездоганим, ніж у своїх вчинках, пом’якшується потребою розмежування художнього літературного образу князя і реального автора – князя. Художній образ існує у мистецькому світі уяви, а сам автор жив і творив у реальному певному середовищі і часі, вади якого позначилися на його вчинках. Проте, як писав Дмитро Чижевський, Мономах, безумовно, був видатним та

популярним політиком, позитивним ідеалом якого було мирне співжиття окремих князівств та спільна боротьба проти спільного ворога – половців, що частково йому вдалося здійснити [71]. Микола Костомаров в історичному дослідженні робить висновок про життя і діяльність Володимира Мономаха як одного з найславніших київських князів: “Але за ним в історії залишиться те велике значення, що, живучи у суспільстві, яке ледве виходило із найбільш варварського стану, обертаючись в такому середовищі, де всяк гнався за вузькими корисливими цілями, ще майже не розуміючи святості права й угоди, один Мономах тримав знамено спільної для всіх правди і збирав під нього сили Руської землі” [34].

В образі князя, окресленого Володимиром Мономахом, можна виділити такі складові моменти: *ідеальний образ князя-християнина – образ автора-князя – князь як реальна особистість*. Ці три жанрові поняття співвідносні, але - не тотожні. Християнський світогляд автора відкриває перспективу переходу від реальної особистості до ідеальної.

Отже, у творах Володимира Мономаха постає *цілісний образ світу*, який засвідчує глибоку співмірність з його християнською моделлю. Основні складові авторського світу – *макросвіт як творіння земної тверді і тварі, держава як соціум, мікросвіт – світ внутрішньої духовної боротьби автора, світ Біблії – шлях до примирення*, взаємопов’язані у часопросторі художньої картини творів князя.

РОЗДІЛ 3.

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ СТИЛЬ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

3.1. Концепція монументального стилю

Стильова особливість давнього українського письменства довгий час була предметом наукових пошуків ознак і дискусій в цьому питанні. Українські літературознавці у ХХ столітті усталили свій погляд здебільшого завдяки працям М.Гнатишака і Д.Чижевського, які розробили стильову періодизацію української літератури за філогічними критеріями. Найбільш прийнятною сьогодні є періодизація Д.Чижевського, який по відношенню до літератури Київської Русі XI-XII ст. (ранішого періоду) запропонував виокремити монументальний стиль, що як стиль доби (нім. *epochestil*) проявляє мовні риси, характерні для письменства даного історичного періоду. В основі періодизації Д.Чижевський поклав естетичний, мистецький підхід. Його концепція стилю з погляду естетичних засад відображає розвиток літератури як мистецтва слова.

Походження назви названого стилю тлумачать як певну стилістичну «монументальність», відповідно до якої творам старокиївської літератури 11 - 12 ст. властива певна стилістична простота у використанні нечисленних стилістичних засобів художньої виразності, натомість значна увага приділена змістовій лінії твору.

Основні риси монументального стилю виокремив Д. Чижевський: проста композиція, виклад думок в афористичній формі на завершенні викладу думки, афоризм може повторюватися у тексті як рефрен. Головне завдання літературного твору постає з його цілісної структури, у якій кожна частина зосереджує на одній думці, що веде до єдиного ідейного мотиву твору. Простий синтаксис коротких речень, які можуть містити повторення, використання сталих формул, невелика кількість стилістичних прикрас: паралелізм, алітератеції, порівняння, епітети. Ідеологічні ознаки проявляються у вираженні прагнення будувати єдину велику міцну державу – Русь. Християнський

оптимізм як вияв піднесення і радості від усвідомлення своєї і державної причетности до християнського світу. Ці дві ідеологічні «константи» Д.Чижевський називає найсильнішими стильовими проявами у монументальній старокиївській літературі. Вчений також визнає їх ілюзорність у відношенні до історичної дійсности, проте ці головні стильові ознаки є голосом авторів, які мали віру і переконання у змаганнях за єдність та духовний оптимізм.

З погляду стильового монументалізму Д.Чижевський дає характеристику творам князя Мономаха, відзначаючи вміння різними цитатами з Біблії та Отців Церкви висловити головну ідею «Повчання» - покаятися, стати праведним у християнському розумінні заради держави, а сталі формули та афоризми підсилюють звучання головної ідеї в різних частинах «Грамотиці»: в повчальній, епістолярній та молитовній, перетворюючи її на лейтмотив. Найсильнішою рисою творів учений власне називає «психологічну наповненість та поетичність образної мови» [71]. Кожна частина— «Повчання» , «Лист...» - мають підставу у душевних переживаннях з приводу подій історичного та особистого характеру: «Усрѣтоша бо мя слы от братья моя на Волзѣ, рѣша: «Потъснися к нам, да выженемъ Ростиславича и волость ихъ отъимем; еже ли не поидеши с нами, то мы собѣ будем, а ты собѣ». И рѣхъ: «Аще вы ся и гнѣваете, не могу вы я ити, ни креста переступити»[] - причина розпочати писати Повчання.

Так само «Лист до Олега...» має причину написання: «Да се ти написах, зане принуди мя сынъ мой, его же еси хрстиль, иже то сѣдить близь тебе, прислалх ко мнѣ мужь свой и грамоту, река: «Ладимься и смѣримся, а братцю моему судъ пришелъ. А вѣ ему не будевѣ местника, но възложивѣ на бога, а стануть си пред богомъ; а Русьскы земли не погубим. И азъ видѣх смѣренье сына своего, схалихси, и бога устрашихся, рекох: онъ въ уности своей и в безумьи сице смѣряется — на Бога укладаеть; азъ человѣкъ грѣшенъ есмь паче всѣх человѣкъ [11]

Обидві цитати висловлюють душевну боротьбу між обов'язком, світоглядними переконаннями і реальними обставинами, у яких опинився Мономах, внаслідок чого виникає історична та психологічна колізія як спонука до творчості, розмови з Богом, з людьми, з дітьми – з усіма, хто важливий для самого князя і його держави. Ця розмова набирає форм літературного тексту повчального, епістолярного та молитовного характеру.

Поетичність мовних зворотів, народнопісенних образів, порівнянь, епітетів Д.Чижевський підкреслює як прояв літературного хисту князя Мономаха і називає стилістичною особливістю його текстів: « Егда же убиша дѣтя мое и твое пред тобою, и бяше тебѣ, узрѣвше кровь его и тѣло пред тобою, и бяше тебѣ, узрѣвше кровь его и тѣло увянувшю, яко цвѣту нову процветшю, яко же агньцю заколену, и рещи бяше, стояще над ним, вникнущи въ помыслы души своей: «Увы мнѣ! что створих? И пождавъ его безумья, свѣта сего мечетнаго кривости ради налѣзох грѣх собѣ, отцю и матери слезы»[].

Стильовий аналіз «Повчання» князя Мономаха, на думку Д.Чижевського, засвідчує його монументальність, оскільки можемо простежити у текстах одну тему – *монотематизм* кожної частини і кожного твору- «Повчання», «Листа до Олега...», «Молитви». Незначна кількість художніх засобів; викладений зміст має вагу, хід думок автора, а не стилістичні прикраси; простий синтаксис, афористичність мови. Ці формальні ознаки монументального стилю є втіленням світоглядної позиції автора, який свідомо прагнув, очевидно, говорити про складні душевні переживання простою мовою і стилем, бо це мова про глибоко особисте, важливе для кожного - від князя до простої людини, які у християнському соціумі держави однаково цінні і однаково мають повинність перед Творцем Всесвіту.

Літературний стиль Володимира Мономаха виплеканий у душі візантійських повчань та біблійного канону з формального боку, а змістовно став вираженням колізій національної історії раннього українського

середньовіччя, переломленої крізь душевні переживання князя, автора, християнина.

3.2. Повчальна риторика Володимира Мономаха - прояв стильового індивідуалізму

Дослідження генези повчальної прози старокиївської доби сягає біблійних часів. Адже Декалог має духовно-дидактичний характер, містить заклик до людини жити в злагоді з собою і світом, любити Бога і ближнього. Мова біблійних текстів різностильова, все ж у ній можна виокремити певні жанрові утворення дидактичного плану – повчальні слова, які базувалися на Божих Заповідях. Твори біблійних мудреців ставали коментарем, ілюстрацією до Декалогу. Особливого розвитку повчальні слова біблійних часів набули у період правління Соломона (X ст. до Христа), чие ім'я сьогодні сприймається як синонім слова «мудрий». Соломоном називають кожну мудру людину, тобто ім'я царя набуло вторинної конотації у зв'язку з любов'ю до мудрості, яку здобували не лише читанням Біблії, а також- життєвим досвідом. Повчальні слова в Біблії набирали різних жанрових старозавітніх і новозавітніх сенсів. Проте як літературний жанр у сучасному розумінні *повчання* виникає у ранньовізантійському письменстві під впливом Святого Письма (старозавітніх притч і приказок Соломона, притч та проповідей Ісуса Христа, повчань Апостолів). Авторами повчальних слів у візантійську добу були богослови-філософи, Отці Церкви.

Старокиївська література засвоює зразки *повчального* жанру через перекладні твори (Збірник Святослава 1076 р.) в процесі християнізації Русі. Відтак старокиївські автори під впливом візантійських творили оригінальні повчання духовного і світського характеру (повчання Феодосія Печерського, Луки Жидяти, Георгія Зарубського та ін.). Власне «Повчання» Володимира

Мономаха відносять саме до світських зразків, очевидно, з огляду на проблематику і світського автора. (23;с144).

Для усіх оригінальних повчань властиві загальні риси: настанови повчального тону, тлумачення духовних, моральних цінностей християнина. Особливістю жанру є довільна структура, тобто кожен автор міг будувати архітектоніку повчання так, як вважав саме він, не було канонічної композиційної схеми у цьому жанрі. Сильовою домінантою постає рясне цитування біблійних та інших авторитетних джерел.

Літературний стиль повчання у середньовіччі послуговується законами риторики. Це помітно проявлено у «Повчанні» Мономаха, яке має чітку композицію відповідно до риторичних правил: короткий вступ (заспів), виписки зі Святого Письма духовного, морального характеру, далі – світські поради практичного ладу, після цього – автор ілюструє подані поради прикладами зі свого князівського життя. Сильові особливості у «Повчанні» найбільше проявлені саме в автобіографічній частині. Автор розповідає про походи, битви, перемовини у літописному стилі з елементами героїзації. Частина життєвих фактів князя введена у текст у формі житія. Саме в цій частині найбільше відбувається ідеалізація образу князя за певним каноном. Це дозволяє наслідувати героя в житті: епізоди і факти про мужність, патріотизм, фізична витривалість, духовна чемність, жертвовність в ім'я ідеї. Цікаво, що до переліку подій не потрапила одна з найважливіших подій - історичний початок князювання Мономаха у Києві. Дослідники припускають втрачені частини твору, проте видається, що виклад «Повчання» - чіткий і послідовний, все має своє місце в архітектоніці твору. Адже Мономах своє київське князювання не вважав християнським добродійним вчинком, посів його на прохання киян, а не за правом спадкоємності. Тому, очевидно, не міг ставити в приклад як подію чи добродійний вчинок.

Поєднуючи різні типи оповіді в «Повчанні», Володимир Мономах підпорядковує форму повчання його змісту, заради ідейно-тематичного

концепту автор вільно використовує риторичні засоби з метою передати те головне, глибино духовне, що сильно хвилювало його. Тим самим модифікує риторичку жанру, підтверджучи монументальність свого твору, у якому усі стилістичні засоби слугують порухам душі і розуму - *людському серцю*.

Стильовий індивідуалізм Мономаха витікає з психологічних чинників більшою мірою. Добре вдалося пояснити це явище з етнопсихологічного погляду В.Яніву, який дослідив особливості індивідуалізму і колективізму на прикладі європейських та азійських культур: « З погляду індивідуалістичної постави наука одностайно залічує українців до європейського культурного циклу..» . Авторська свідомість середньовічного письменника, сформована на біблійному образі виконавця Божої волі, а не творця текстів, властиво Творцем є Бог, а усі , хто натхненний Духом святим, виконавці його волі.

В контексті християнської писемної традиції автор не прагнув до самовираження, він орієнтувався на взірці, збирав цитати, готові мовні формули, афоризми. Висловити свій внутрішній світ середньовічний автор міг через загальне. Володимир Мономах на тлі здебільшого анонімної старокиївської літератури апіорі є історико-літературних феноменом, оскільки будучи на вершині суспільної ієрархії, князь вже особливий автор з його прагненнями і відповідальністю; увічне життєвий досвід в традиційному жанрі повчання. Намагаючись дотримувати *топосу скромності* (самопонизити себе перед Творцем і Його Словом), князь Мономах все ж залишається унікальним автором, бо відповідальність правителя за свою державу проявлена у тій частині «Повчання», яка побудована в житійному (ідеалізація образу князя як приклад) та літописному стилі (автор аргументує на прикладі своїх діянь про право відповідати ідеалу).

ВИСНОВКИ

У творах Володимира Мономаха відбувається становлення самобутнього художнього світу, який своїм буттям об'єднав у єдине ціле художні опозиції історичного часу і біблійної вічності. Автор не намагається проникнути розумом у таємницю буття людини та історії, але споглядає її серцем, усвідомлюючи важливу істину: все настільки має значення, наскільки воно вписується у план Божого задуму. Тому своє життя і творчість Володимир Мономах усвідомлює з погляду біблійних істин, які дає сам Бог. Свідченням цього стає присутність Святого Письма у текстах як приєднання до християнської культурної традиції через авторський “*топос скромності*”, що породжує появу й організацію двох підтекстів на макрорівні цілісного тексту. Елементи обох підтекстів - “біблійного” і “особистісного” – зустрічаються в межах побудови самих творів як вияв переживання у теперішньому духовної єдності минулого і майбутнього.

Примирення опозиції біблійної вічності й історичного часу відбувається у просторі новозавітної благодаті через усвідомлення духовного ідеалу. Володимир Мономах, споглядаючи, пізнає впорядкованість світобудови, де все має свою розумну причину і призначення за Божим задумом. Отже, Всесвіт – одухотворений Божою Премудрістю. Через те авторська увага зосереджується на одуховленні людини через покаяння і очищення, а відтак – повернення у згоді з Богом до згоди між людьми у світі. Тема *покаяння* пронизує усі твори князя, що можна пояснити двояко: написанням творів у час Великого Посту і центральною темою давньої літератури XI-XIII століть – *темою оновленої в Бозі людини*.

Під поглядом Володимира Мономаха світ постає як школа, у якій людина вчиться бути собою, набуває Вищого знання про своє покликання. Черезкнижне навчання та працю відбувається “переображення” внутрішньої людської сутності. Коли князь розчиняє в сумнівах Псалтир, він питає у Бога про свій подальший шлях, а коли сумлінно виконує свою працю, тоді

співпрацює з Богом у сотворенні світу.

Шлях духовного зростання пролягає через впізнавання невидимого змісту у видимих проявах буття. Краса і досконалість світобудови стають об'єктом споглядання Володимира Мономаха, бо сприймаються як символ, наповнений важливим значенням. Через віднайдення істинного значення цього символу автор знаходить відповідь на ключове питання своєї епохи: “Що єсть чоловік, що ти пам'ятаєш його ?” Духовні пошуки Володимира Мономаха виливаються у текст, у якому зібрано різноманітність світів: макросвіт, мікросвіт і світ Біблії. Авторська поетика, поєднуючи філософію богослів'я і риторику, спрямована на віднайдення причетності до Божественної Істини. Важливої ролі тут набуває візантійський канон. Канонічна схема є своєрідним орієнтиром у творенні художнього світу, який Мономах наповнює рідною культурною стихією, моделюючи її своїм баченням. Архітектоніка творів зумовлена усвідомленням ваги слова. бажанням захопити людину у ритм містичної історії, що визначає змістовність земного буття. Таким чином, мистецтво слова постає як пізнавально-психологічна енергія. Це спонукає автора долати межі канону, який був лише фундаментом для побудови загальної картини художнього світу.

У проявах історичного буття автор вбачає знаки вічності. Тому небесний і земний світи не відокремлюються у тексті твору, а сприймаються як цілісність, поміщена у людське серце. Цей момент засвідчує глибоку співмірність християнської моделі світу з його образом у творах Володимира Мономаха, який робить спробу творення ідеального соціуму на зразок ієрархічно впорядкованого Всесвіту у ряді повчальних настанов і промовистих прикладів свого життя. На тлі соціальної картини постає християнський гуманізм Володимира Мономаха – модифікація заповіді “не убий”. Образ соціуму пов'язується з образом князя через богоподібність людини – підставу християнського гуманізму. Образ князя автор подає у розвитку по лінії “благодаті”, тобто князь стає втіленням євангельського

ідеалу людини, з одного боку, і уявлень епохи про чесноти справжнього володаря у державі, з іншого. Провідну роль тут відіграє ідея патріотизму, яка зумовлює впорядкування соціального космосу на засадах рівності, справедливості та спільного блага, іншими словами, на основі християнських принципів.

У творах Володимира Мономаха багатовимірний простір літературного твору постає завдяки поєднанню в одній композиції рівнопросторових і різночасових подій. Це вимагає особливої організації жанрової форми. Така композиція зумовлена цілісністю авторського світогляду, з одного боку, і канонічною схемою, з іншого. Мета творчості - залишити у свідомості читача єдиний художній світ з його прозорим, швидко відчитуваним (бо канонічні схеми були добре відомі в середині давньої української культури) змістом. Поступово розкривається складна семантика образного світу «Повчання». Внутрішній погляд читача переходить з одного моменту до іншого, рухаючись у художньому просторі з його багатовимірною координатною системою. Таким чином, тривале вчитування у текст занурює у художній простір, створюючи у читача певний стійкий настрій християнського, патріотичного оптимізму.

Прагнення відчувати сенс буття Володимир Мономах передає у формі емоційно-естетичної образності. Художній образ стає значно глибшим за будь-яку ідею чи символ, що лежать в його основі, бо викликає не лише близько споріднену з ним ідею, але багато інших структурально пов'язаних ідей, що відкриває можливість різних інтерпретацій тексту.

У творах Володимира Мономаха проявляються основні риси монументального за характером художньої організації та українсько-візантійського за історично-мистецькою спадкоємністю стилю, який постав у процесі духовного самостійного становлення українського письменства княжої доби. Характер образного світу творів князя засвідчує прагнення віднайти причетність до духовної Істини у християнському розумінні через активні пошуки історичної доцільності діянь князя.

Риторика повчального жанру дозволяє автору передати усю палітру психологічних переживань, які посилюють звучання твору і не залишають байдужим жодного, хто торкнеться душею і серцем до сенсів цього тексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аверинцев С. Софія-Логос. Словник, 3-є видання.- Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2004. -640 с.
2. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. Марії Зубрицької. -Львів: Літопис, 1996. -633 с.
3. Білоус П. Історія української літератури XI – XVIII ст.- Київ: Академія, 2009, 424 с.
4. Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії: у 3-х томах. Т. 2: Художній світ давньої української літератури: Ізборник / Петро Білоус.- Житомир: Рута, 2012. 428 с.
5. . Барвінський О. Історія української літератури. І ч. (І і II доба. Усна народна словесність). Львів, 1920. 374 с.
6. Білоус П.. Жанр «Слова» в літературі Київської Русі // *Медієвістика*. Збірник наукових статей. Випуск 2, Одеса: АстроПринт, 2000. с. 4.
7. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. К.: Либідь, 1998. 408 с.
8. Возняк М. Історія української літератури: у 2-х кн. Львів: Світ, 1992. Т.1. – 696 с.
9. Возняк М. Старе українське письменство. Вибір для середніх шкіл. Львів, 1922. 512 с.
10. Володимир Мономах. Поучення. Грамотка до Олега Святославича. Молитва / Літопис Руський. Переклад Л. Махновця -К.: Дніпро, 1989. С.454 - 464с./
<http://litopys.org.ua/litop/lit08.htm>
11. Володимир Мономах Поученъ [За Лаврентіївским літописом 1377 р.]
<http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>

12. Видатні постаті в історії України (IX-XIX ст.): Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети: Довід. вид./В.І.Гусєв (кер. кол. авт.) та ін. К.: Вища школа, 2002. 359 с.
13. Гайдеггер М. Дорогою до мови / пер. з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2007. 232 с.
14. Герменевтика і проблема літературознавчої інтерпретації. Монографія / За ред. Романа Гром'яка. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ, 2006. 286 с.
15. Гнатишак М. Історія української літератури. Книжка перша. Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1941. 132 с.
16. Горський В. Філософські ідеї в культурі Київської Русі XI – початку XII вв. К.: Наукова думка, 1988. 215 с.
17. Горський В. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.). К.: Наукова думка, 1993. 163 с.
18. Горський В. Святі Київської Русі. К.: Абрис, 1994. 173 с.
19. Грушевський Михайло. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн.- Т 3. Київ: Либідь, 1993. 285 с.
20. Гадамер Г-Г. Істина і метод. Герменевтика I: Основи філософської герменевтики. пер. з нім. О. Мокроквальський. Т 1.- Київ: Юніверс, 2000. 464 с.
21. Гадамер Г-Г. Істина і метод. Герменевтика II: доповнення. Т 2. Київ: Юніверс, 2000. 478 с.
22. Гадамер Г-Г. Герменевтика і поетика. Вибрані твори / Пер. з нім. Київ: Юніверс. 2001. 288 с.
23. Давня українська література: словник-довідник/ авт. Д13 уклад. Б. Білоус, П. Білоус, О. Савенко; за ред. П. Білоуса. К.: ВЦ «Академія», 2015. 208 с.

- 24.Еко У. Поетика відкритого твору. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* за ред. Марії Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. - 406-420 с.
- 25.Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Femina, 1995, 688 с.
26. Жак Ле Гофф. Середньовічна уява. / пер. з франц. Яреми Кравця. Львів: Літопис, 2007. 350 с.
- 27.Європейське відродження і українська література XIV – XVIII ст. – Київ, 1993. -371с.
28. Єфремов С. Історія українського письменства. - К.: Феміна, 1995. 3- 688 с.
29. Історія української літератури: у 8-и т. К.: Наукова думка. 1967. Т. 1. (Давня література: XI – перша половина XVIII ст.). 360 с.
30. Історія української літератури у дванадцяти томах. Том перший. Давня література (X-перша половина XVI ст.).- Київ: Наукова думка, 2013. -840с.
- 31.Історія української літератури: у 2-х т. К.: Наукова думка, 1987. Т. 1. - 632с.
- 32.Ісіченко І., архієп. Історія української літератури X – XVI ст. Ораторська й учительна проза / Курси лекцій (режим доступу: <https://sites.google.com/site/abpihorisichenko/home>)
- 33.Ісіченко Ігор, архієп. Аскетична література Київської Русі. Харків:Акта, 2007. 395с.
- 34.Костомаров М. Князь Володимир Мономах. / Галерея портретів. - К.: Веселка, 1993. 34-52 с. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000657>
- 35.Криса Б. Пересотворення світу: Українська поезія XVII – XVIII століть. - Львів: Свічадо, 1997.- 214 с.
- 36.Коструба Т. Коли написано Мономахове “Поучення” ? / Володимир Мономах. Поучення. (Бібліографічний нарис). Львів: Фенікс, 1999. 42-49 с.
37. Ланцута З. «Повчання» Володимира Мономаха з погляду біблійного канону/ Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.

- Серія: Філологія (літературознавство).- Івано-Франківськ, 2007-2008. Випуск 27-28. 321с.,147-151с.
- 38.Ланцута З. Образ автора в «Повчанні» Володимира Мономаха і старокиївська літературна традиція/Українське літературознавство. 2016. Випуск 81. С. 208–217.
- 39.Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. -Київ: Академія, 2007. - 751 с.
- 40.Лепкий Б. Начерк історії української літератури. - Коломия: Галицька накладня, 1912. Кн. 1. (До нападів татар). - 320 с.
- 41.Левченко Н. Біблійна герменевтика в давній українській літературі: монографія. -Харків: Майдан, 2018. - 392 с.
- 42.Літературний словник – довідник. - К.: Академія, 1997. 752 с.
- 43.Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури.- К.: Обереги, 1992. 80 с.
Репринтне відтворення видання 1954 р., Нью-Йорк.
- 44.Махновець Л. Володимир Мономах. / Українська літературна енциклопедія: у 5-и т. – К., 1988. Т. 1. С.348-349 .
- 45.Мокрий В. Українські поетичні молитви (Період Київської Русі). / Варшавські українознавчі записки. - Варшава: Вид-во оо. Василіан, -1989. С.55-73.
- 46.Наєнко М. Історія українського літературознавства і критики. Навчальний посібник. К. : ВЦ «Академія», 2010. - 176с.
- 47.Нарис історії української літератури (За ред. С. І. Маслової і Є. П. Кирилюка).- К., 1945. 276 с.
- 48.Нудьга Г. На літературних шляхах (дослідження, пошуки, знахідки). К.: Дніпро, 1990. - 345 с.
- 49.Огоновський О. Історія літератури руської. Ч.1. - Львів, 1887.- 426 с.
- 50.Петров В., Чижевський Д., Глобенко М. Українська література; Мірчук І. Історія української культури. – Мюнхен-Львів, 1994. 374 с. (Український Вільний Університет. Серія: Підручники. Т. 14/15).

- 51.Перетц В. Изъ лекцій по истории древне-русской литературы. К., 1912.
- 52.Перші українські проповідники і їх твори. - Рим: Вид-во Українського Католицького університету ім. Св. Климента Папи.Серія: Праці Греко-Католицької Богословської Академії, -1973. - Т. 35. - 188 с.
- 53.Повість минулих літ. / Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклав Л. Махновець.- К.: Дніпро, 1989. / <http://litopys.org.ua/litop/lit08.htm>
- 54.Радзикович В. Історія української літератури. Том1. Давня і середня доба.- Детройт:Батьківщина,1955.127с.
- 55.Ричка В. Володимир Мономах/ Володимир Ричка та ін.- Харків: Фоліо, 2019 р. 120с.
- 56.Свінціцький И. Начала філософії вь русской літературі XI – XVI вв. - Львовъ, 1901. 20 с.
- 57.Свінціцький И. Поученіє Владимира Мономаха дітемь. – Львовъ, 1902. 12с.
- 58.Свінціцький І. Формальні засоби давньоруського письменства. / Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. К.: Наукова думка, 1993. 267-275 с.
- 59.Сліпий Йосип. Візантинізм як форма культури // Українська літературознавча думка в Галичині за 150 років. Хрестоматія. У 2-х томах.- Т.1.- Львів,2002. 78-92 с.
- 60.Сулима В. Біблія і українська література: Навчальний посібник. – К.: Освіта, 1998. – 400 с.
- 61.Сулима Віра. Володимир Мономах і його “Повчання»: до питання про жанр твору/ Студії з україністики. Вип.ХІІІ.-Київ, 2013.431-442 с.
- 62.Сулима В. Біблійні концепти і проповідницька традиція української літератури. *Слово і час*. 2007. № 12. С. 3–14.
- 63.Сушицький Т. До питання про літературну школу XII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві.– 1909. – Кн. IV.
- 64.Стебельська А. Проповідництво Кирила Турівського. – Рим: Видання “Богословії”, 1977. – Ч. 47. – 95 с.

- 65.Ткаченко А. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): підручник для гуманітаріїв. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 448 с.
- 66.Топоров В. Святость и святыє в русской духовной культуре. – М.: Гнозис, 1995. – Т. 1. (Первый век христианства на Руси). -875 с.
- 67.Українські письменники: біо-бібліографічний словник. У 5-ти томах / ред. кол. О. І. Білецький (голова) та ін. – Київ: Держлітвидав України 1960.Т. 1 Давня українська література (XI - XVIII ст.) / відпов. ред. О. І. Білецький; уклад. : Л. Є. Махновець. - 979 с
- 68.Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Зібрання творів: у 50-ти т. -К.: Наукова думка, 1984. Т. 41. 194-470 с.
- 69.Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. / Зібрання творів: у 50 т.- К.: Наукова думка, 1984.Т. 41. С.24-73.
- 70.Франко І. Зібрання творів: у 50 т.- К.,1983.-Т.40. – с.65.
- 71.Ференц Н.С. Сучасні методологічні засади літературознавства: навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету ; Упоряд. О. М. Чижмар ; відповід. за вип. В. В.Барчан.–Ужгород: Гражда, 2021.– 140 с. /<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/37051>
- 72.Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. Тернопіль: Феміна, 1994. 480 <http://litopys.org.ua/chyzh/chy05.htm>
73. Франко І. Старе й нове в сучасній українській літературі. Зібр. творів: У 50 т. / Упорядкув. та коментарі Н. О. Вишневської, М. С. Грицюти. Київ : Наук. думка, 1982. Т. 35 : Літ.-критич. праці (1903-1905). С. 91-111.
- 74.Шерех Ю. Прологомена до вивчення мови та стилю Григорія Сковороди. //Поза книжками і з книжок. -К.: Час, 1998. 398-437 с.
- 75.Юркевич П. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням Слова Божого. / Вибране. К.: Абрис. 1993. 73-114 с.
- 76.Янів В. Ідеал української людини на підставі першоджерел літератури // Нариси до історії української етнопсихології.- Мюнхен,1993.340с.